

GERGELY JENŐ

Egyházi autonómiák Magyarországon a dualizmus korában (1867–1918)

(Összehasonlító elemzés)

Az egyházi autonómiáról általában

A különféle autonómiák¹ között az egyházak, felekezetek önkormányzata – a közigazgatási autonómiához hasonlóan – gyakorlatilag az egész társadalmat átfogta, azzal a megszorítással, hogy ez alatt a formálisan valamely bevett vagy elismert felekezethez tartozó társadalmat értjük. A polgári korban elmondható, hogy az ezeken kívül élők száma igencsak csekély volt, értve alatta az el nem ismert felekezetekhez vagy szektákhoz tartozó pár ezer főt, továbbá 1895 után a felekezeten kívüliek² ugyancsak pár százra tehető létszámát. Az egyházi autonómiák tehát a civil társadalom önszerveződésének nagy múltra visszatekintő, meghatározott vallási–világnézeti azonosságon alapuló intézményei.

Az egyházi autonómiák keletkezéstörténete a reformáció hazai elterjedésének idejéig nyúlik vissza, kiteljesedésük azonban a polgári korra tehető.³ Az 1947/1948-tól kialakuló állampárti szocializmusban az egyházak autonómiája el-sorvadt, formálissá vált, gyakorlatilag nem működött. Ezek is osztoztak a többi autonómia sorsában, hiszen már létezésük is ellene mondott a totalitárius rendszernek. A rendszerváltozás utáni másfél évtized polgári demokratikus körülményei között az egyházi autonómiák újjászervezése, vagy azok újbóli életre keltése elhúzódó folyamatot jelent: annak mibenlétét, funkcióját mind az egyházi vezetőknél és az egyháztagoknak, mind a politikai hatalomnak, az államnak újra

1 A közigazgatási, a kamarai, a biztosítóintézeti, az egyházi, az egyetemi és akadémiai autonómiák kutatására és forrásainak publikálására elnyert OTKA-pályázat támogatásával készült a jelen tanulmány. Előzménye: *Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Szerk. Sarnyai Csaba Máté Bp. 2001. 131–144.

2 Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlatáról. Ld. *Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek*. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1897. 306–315. (A továbbiakban a törvények esetében külön hivatkozás nélkül a *Corpus Iuris Hungarici*-t használjuk, amely hozzáférhető CD-lemezen is.)

3 A polgári kori egyháztörténet – beleértve az egyházak önkormányzatát, szervezetét is – könyvészeti forrásaira és irodalmára ld. *Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Adattár. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiai, adattárak 4.) 287–454.

meg kell tanulni, mégpedig a 21. század alapvetően megváltozott körülményei között.

Előljáróban azt is megállapíthatjuk, hogy az egyházak, felekezetek autonómiái a mindenkori magyar állam területével és lakossága összetételével változtak, módosultak. Így a történelmi Magyarországhoz képest a trianoni Magyarországon marginális helyzetbe kerültek az ortodox egyházak és az unitáriusok autonómia-szervezetei, amint az 1944/1945-ös holocaust és kivándorlás következtében veszített súlyából az izraelita felekezet egyébként roppant sajátos, a keresztény egyházakétól gyökeresen eltérő önkormányzata is.

Ami pedig a továbbra is többségi katolikus egyházat illeti, annak önkormányzatát a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) után sem alkották meg. Csupán annyi történt, hogy az annak alapsejtjeit képező katolikus egyházközségek szabályzatát a zsinat szellemében átalakították, nagyobb súlyt adva a hitéleti, valláserkölcsi kérdéseknek. Ez a tény is igazolja azt a véleményünket, hogy az autonómia, az önkormányzatiság nem egyeztethető össze a katolikus egyház természetével, lényegével, ezért az nem is valósulhatott meg a múltban és valószínűleg nem jön létre a belátható jövőben sem. (Ennek kapcsán térünk majd ki a főkegyúri jog és a kegyuraság – a községi és magánkegyuraság – problematikájára, hogy az miként és mennyiben helyettesítette vagy éppen akadályozta a katolikus autonómiát. A válasz keresésénél figyelmet fordítunk az erdélyi katolikus státus történetére, amelyben annak igazolását látjuk, hogy ahol nem létezett a főkegyúri jog, ott lehetséges és működőképes volt a katolikus autonómia is.)⁴

Egy egyház vagy felekezet autonómiájának megléte vagy nemléte két szempontrendszer függvénye:

1. az állam, illetve az illető egyház, felekezet kapcsolatrendszere;⁵
2. az illető egyház, felekezet belső természete (hitelvei, kánonjai, struktúrája stb.)

4 A katolikus autonómia irodalmára ld. *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 339–340. (925–951. címek); *Szemecz Emil*: Katolikus Autonómia. A katolikus autonómia múltja, jelene s jövődjéje és a felekezetek autonóm szabályai. Bp. 1897. 7–215. (A kötet 2. részében a lapszámozás újrakezdődik.); A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei s irományai. I–II. Szerk. Dr. Günther Antal. Pest, 1871.; A magyarországi latin és görög szertartású római katolikusok egyházi önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei s irományai (1897–1902). Szerk. Antalik Károly Bp. 1903.; *Csizmádia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 136–140.

5 Forrásait közlik: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. Szerk. Harai László. II/I–IV. Bp. 1944.; Egyházi ügyekre vonatkozó magyar országos törvények, királyi és kormányrendeletek, Magyar Kir. Curiai Döntvények Tára 1715–1884. Szerk. Tokody Ödön. Temesvár, 1885.; Protestáns egyházi közigazgatási törvénytár. Szerk. Id. Hegedűs János. Nagybecskerek, 1913.; Az unitárius egyház törvényeinek gyűjteménye. I–IV. Szerk. Dr. Tóth György–Ferenc József–Erdő János. Kolozsvár–Bp. 1921–1942. Az állami egyházjogról ld. *Erdő Péter–Schanda Balázs*: Egyház és vallás a mai magyar jogban. Bp. 1996.; Felekezeti egyházjog. Szerk. Rácz Lajos. Bp. 1994.; *Szerey József*: Egyházjog különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I–II. Pécs, 1883.; *Csizmádia A.*: i. m. 75–415.

Ha ezek együttesen az autonómia igénye és lehetőségei felé hatnak, akkor az előbb-utóbb megvalósul és működik, ellenkező esetben aligha.

1. Nyilvánvalónak tűnik, hogy abban az esetben, ha egy országban az államegyháziság létezik, szó sem lehet más egyházak teljes értékű és országos autonómiáiról. Az államegyháziság körülményei közepette az állam egy egyházat, felekezetet ismer el teljes jogúnak, ezt támogatja, pontosabban az önkormányzatiság lehetetlenné és feleslegessé tételével ezt a maga befolyása, irányítása alatt tartja, míg a többi egyházat, felekezetet jobb esetben megtűri, rosszabb esetben üldözi. Az állam „saját” egyháza feletti uralmát, befolyását annak vezetésével, hierarchiájával együttműködve biztosítja, nálunk nem utolsósorban a főkegyúri jogból adódó jogosítványai érvényesítésével.⁶ Ezt a kapcsolatrendszer – amit a konstantinusi fordulat után a trón és oltár szövetségének szokás nevezni – csak zavarta volna az illető egyház híveiből és klérusából szerveződő önkormányzat. De nemcsak lehetőség nem volt, hanem szükség sem volt ebben az esetben autonómiára, hiszen az önkormányzatra tartozó funkciókat maga az állam látta el. Ilyen államegyháziság létezett a Habsburg Birodalomban élő Magyar Királyságban lényegében az 1848-as áprilisi törvények⁷ elfogadásáig. Ezen az államegyháziságon igaz, már rést ütöttek az 1790/1791-es egyházpolitikai törvények,⁸ amelyek bevett felekezetté tették a református, evangélikus és az ortodox (a szerb ortodox) egyházakat, illetve felekezeteket is.

Az állam–egyház viszony ellenkező póluson elhelyezhető formája a szeparáció, az állam és az egyházak, felekezetek teljes és tökéletes szétválasztása.⁹ Ez elvileg azt jelenti, hogy az állam az egyházakat jogilag magántársaságoknak, egyesületeknek tekinti, sőt magát a vallást, az állampolgár világnézetét is magánügynek, az intim szféra részének minősíti. Ez a szeparáció biztosítja az egyházak, felekezetek egymáshoz való és az állam előtti teljes egyenjogúságát, kölcsönösségét (viszonosságát), valamint teljes önszerveződési és működési szabadságát. (Mindez természetesen a fennálló hatályos törvények keretei között értendő.) A fenti értelemben önálló és szabad egyházak alapvető érdeke önkormányzatuknak a megalkotása és működtetése, amely az érdekérvényesítés elsődleges eszköze. Ennek az önkormányzatnak a létrehozása és működése az állam-

6 A főkegyúri jogról *Csizmadia A.*: i. m., kül.: 132–136.; *Barta Béla*: A legfőbb kegyúri jog és a magasabb katolikus egyházi javadalmak betöltése. Bp. 1891.; *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895.; *Tomcsányi Lajos*: A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél. Bp. 1922.

7 Közülük főként az 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában, az 1848. évi III. törvénycikk független magyar felelős minisztérium alakításáról, az 1848. évi XIII. törvénycikk a papi tized megszüntetéséről.

8 Az 1790/1791. évi XXIII. törvénycikk Isten egyházairól és az alapítványokról, az 1790/1791. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről, az 1790/1791. évi XXVII. törvénycikk a görög nem egyesült vallásúakról, az 1790/1791. évi XXXVIII. törvénycikk a zsidókról.

9 A Deák Ferenc és br. Eötvös József által is vallott „szabad egyház a szabad államban” liberális alapelveinek megvalósítása.

nak is érdeke, hiszen az eleve nem vállalhatja az adott egyház fenntartását, működésének szabályozását. Ennek nem mond ellent az, hogy az egyházak és felekezetek valláserkölcsei, hitbuzgalmi tevékenységük mellett, pontosabban azzal együtt vagy akár annak részeként olyan közfunkciókat, feladatokat is vállal(hat)nak, vagy ezekben részesülhetnek, amelyek egyébként az állam kompetenciájába tartoznának. Véleményünk szerint tehát a szeparáció, a teljes vallásszabadság és a felekezetek, egyházak közötti egyenlőség objektíve is szükségessé teszi az önkormányzatok létrehozását és működését. (Ez az érdekérvényesítés és önszerveződés a katolikus egyház esetében másként történik, amit itt nem részletezhetünk.)

Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy a szeparáció körülményei között a fentiek akkor érvényesülnek, ha a szétválasztás nem egyház- és vallásellenes céllal történik. A szocialista állam keretei között az 1949-es szeparáció¹⁰ egyházellenes célú volt, és azt nem az egyházak szabadságának biztosítása, hanem totális állami alárendelése, „államosítása” (de nem államegyházzá tétele) követte.

A Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben az állam és az egyházak viszonyrendszere az európai vagy amerikai modellektől alapvetően különböző módon alakult. Erdélyben nem valósult meg az államegyháziság, és ott a tordai országgyűlést követően¹¹ már a kora újkorban a bevett felekezetek (református, evangélikus, unitárius és katolikus) koordinált rendszere jött létre, amely magában foglalta ezen felekezetek autonómia-szervezeteinek a kialakítását is. Ez az állapot a fejedelemség önállóságának felszámolásával, a birodalomba történő tagolásával megszűnt, és némi sajátosságok tiszteletben tartásával itt is a királyságbeli államegyháziság, a katolikus egyház államegyház státusa érvényesült. (1848-cal, illetve 1867 után – ugyancsak bizonyos eltérésekkel – Erdélyben is a magyarországgal azonos vallásügyi szabályozás történt meg.)¹²

A dualizmus korában a Magyar Királyságban megszűnt az államegyháziság, ám nem ment végbe a szeparáció, hanem egy köztesnek mondható megoldás alakult ki: a felekezetek háromfázisú koordinált rendszere. A koordináció az állam–egyház viszony köztes állapota az államegyháziság és a szeparáció között. A koordináció azt jelentette, hogy a felekezeteket (ti. az államot és az egyházakat, illetve az egyházakat, felekezeteket egymás között) együttesen és kölcsönösen érdeklő, érintő ügyeket összehangolták, közös megoldásukat keresték és találták meg, végső soron az érdekeket koordinálták, nem pedig alá-fölé rendelték. A három fázis alatt pedig az értendő, hogy az egyházakat és felekezeteket

10 Az országgyűlés 1949. aug. 18-án fogadta el a Magyar Népköztársaság alkotmányát (1949. évi XX. törvénycikk), amelynek 54. §-a kimondta, hogy „a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól”.

11 Az 1568. évi tordai országgyűlés elismerte a katolikus, evangélikus, református és unitárius vallás egyenjogúságát.

12 A jogharmonizációról ld. az erdélyi 1848. évi IX. törvénycikket a bevett vallások teljes jogegyenlőségéről, ill. az 1868. évi XLIII. törvénycikket Magyarország és Erdély uniójának részletes szabályozásáról.

az állami egyházjog három kategóriába sorolta: a bevett felekezetek (latin, görög és örmény szertartású katolikus, református, evangélikus, unitárius, ortodox vagy görögkeleti és 1895-től az izraelita),¹³ a törvény által elismert felekezetek (a baptista felekezet és az iszlám vallás) és a törvény által nem ismert vagy túrt felekezetek, közkeletűen a szekták. A bevett felekezetek szorosan együttműködtek az állammal, sőt részben azzal összefonódtak, kiváltságokat élveztek és a támogatás ellenében az államtól anyagi, politikai és erkölcsi segítséget kaptak. Az elismert felekezetek is teljes szabadságot élveztek, de nem kaptak hivatalból állami támogatást. A túrt felekezetek egyesületként működhettek, a mindenkori egyesülési és gyülekezési jog szabályai szerint, tehát az ő esetükben megvalósult az államtól való teljes függetlenség. A felekezetek háromfázisú koordinált rendszere működőképes megoldásnak bizonyult, és azt csak a felekezetek egyenjogúságáról szóló 1947:XXXII. törvénycikk számolta fel.

2. Nézzük meg ezek után az adott egyházak, felekezetek belső természetét. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az egyházak vagy felekezetek önkormányzata csak részben vindikálta magának a jogot, hogy hatáskörét kiterjessze a hittani, dogmatikai kérdésekre is. Az sem mondható általánosnak, hogy az autonómia jogosítványai közé tartozott volna a liturgikus rendbe történő beleszólás. Az autonómia az egyházak, felekezetek „külső ügyeire”, azaz az állammal, közigazgatással, más felekezetekkel és egyházakkal való érintkezésre, az egyház vagyoni és alapítványi ügyeire, az iskolai, közoktatási kérdésekre, az egyházszervezet szabályozására és az egyházi bíraskodásra terjedt ki elsősorban.

Az autonómia szempontjából a király főkegyúri joga (*ius supremae patronatus*), illetve a legfőbb felügyeleti joga (*ius supremae inspectionis*) jogosítványai harmonizáltak az érintett egyházak természetével. A főkegyúri jog jogosítványai a katolikus egyházzal, míg a főfelügyeleti jogból fakadóak a többi egyházzal és felekezettel kapcsolatosak.

Az első szembeötlő különbség, hogy a katolikus egyház egyetemeres és centralizált intézmény. Azt nem nemzeti egyházak, hanem egyháztartományok és egyházmegyéek, egy-egy ország területén élő egyházzrészek alkotják. A magyarországi részegyház számos tekintetben nem önálló, az állammal kapcsolatos viszonyrendszerét is csak az Apostoli Szentszék közbejöttével, nem pedig kétoldalú tárgyalások révén alakíthatja. A Szentszék kizárólagos, kánoni kompetenciáján ütött rést az apostoli magyar királyok főkegyúri joga, amely e téren is mérvadó volt, és az így kialakult viszonyrendszert Róma végül is tudomásul vette.

Miután a katolikus egyházban minden *jurisdictio* kizárólagos forrása Krisztus földi helytartója, a római pápa, s az általa átruházott felhatalmazások révén az apostolutódok: a felszentelt püspökök, a szigorúan hierarchizált egyházi struktúrában nem volt és nincs helye, sőt nincs sem dogmatikai, sem kánoni alapja a világi hívek bevonásával, netán többségi részvételével szerveződő és működő önkormányzatiságnak, az autonómiának. Az egyháztagek a keresztség ré-

13 Az 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról.

vén válnak annak részévé, a klérus tagjai pedig a felszentelés kegyelméből és a felülről lefelé érvényesülő joghatóság akaratából foglalják el a helyüket.

Gyökeresen különbözött ettől a másik epizkopális egyház, a szerb ortodox egyház jellege. Ami az önállóságot illeti, a karlócai metropolita a konstantinápolyi (egyetemes) patriarcha joghatósága alá tartozott. Amikor viszont 1848-tól a szerb nemzeti egyházi kongresszus és az uralkodó akaratából a metropolíából patriarchátus lett, a karlócai központú szerb egyház autokephal, azaz önálló egyházzá vált. A patriarchátust azonban a konstantinápolyi patriarcha nem ismerte el. (Erre csak Jugoszlávia létrejötte, a belgrádi patriarchátus felállítása után került sor.) Az erdélyi román ortodox metropolia sem nyert autokephalitást, csak Nagy-Románia létrejötte, a bukaresti patriarchátus megszervezése után.

Az ortodox metropolíákban, illetve patriarchátusokban a konstantinápolyi egyetemes patriarchát csak tiszteleti elsőség illeti meg, így azok szinte teljes önállóságot élveznek, és maguk alakíthatják ki a hitelveiknek megfelelő egyházszervezetet. A metropolitát (patriarchát) a püspökök választják, míg a püspökök kinevezése az érsek-metropolita joga. A klerikusok itt is felszentelésre kerülnek, egyházkormányzati helyüket azonban már a világi hívek többségével létrehozott autonóm testületek választása határozza meg. Ebben az egyházban tehát egyszerre van jelen a felülről lefelé ható *jurisdictio* és az alulról felfelé érvényesülő, a világiak meghatározó többségével történő választás. Ebből pedig az következett, hogy az ortodox egyház(ak)ban lehetőség nyílt széles körű autonómiák, önkormányzatok létrehozására és működtetésére.

A hitújítás nyomán keletkezett egyházak – a vizsgálódásunkba bevont evangélikus, a református, az unitárius és a baptista – teljes önállósággal és függetlenséggel rendelkező nemzeti vagy helyi egyházak, amelyek fölött nem áll valamiféle egyetemes egyházi főhatóság. Így ezek részint még hitbeli tanításukat, jelentős részben liturgiájukat, és teljes egészében szervezetüket maguk alakították, alakíthatják ki. Ezen egyházakban a klérus és a laikus egyháztagok nem képeznek külön, átjárhatatlan rendet. Míg a katolicizmus alaptétele, hogy „az Egyházon kívül nincs üdvösség”, azaz a hívő csak a klérus közreműködésével üdvözülhet, addig a protestantizmusban a „*sole fide*” elve és a *predestinatio* tana ezt kizárja. A protestáns egyházi struktúra különböző fokain álló, mindig a hívek közösségének akaratából esett választás folytán oda állított világiak és lelkészek „egyházszolgák”, nem pedig az isteni akaratot és meghívást közvetítő, érvényesítő főhatóság ottani képviselői. A világi hívek és az általuk választott vezetők együttműködésén, az alulról felfelé irányuló, demokratikus választáson alapuló egyházszervezet mintegy természeténél fogva megkívánta az önkormányzat, az autonómia széles körű kiépítését, pontosabban fogalmazva a kettő szerves egységét. Az önkormányzati szervezet és az egyházszervezet esetükben összefonódik, bizonyos pontokon lényegében a kettő azonos, s így az együtt alakult, fejlődött és módosult az idők folyamán.

Végül is arra a konklúzióra juthatunk, hogy a katolikus egyház autonómiájának nem lehettek mintái a protestáns egyházak alkotmányai, amint az autokephal ortodox egyházak önkormányzatai sem. Ugyanakkor a vagonkezelés te-

kintetében, az iskolaügyekben a megoldások lehettek hasonlóak, amint azt az erdélyi Római Katolikus Státus működése bizonyítja.¹⁴

Az egyházzá nem szerveződő, egymástól teljesen független és egymás mellett élő izraelita hitközségek autonómia-szervezetei nem belső vallási okokból, hanem a külső kényszer miatt, vagy a célszerűség okán jöttek létre. Mégpedig elsősorban abból a megfontolásból, hogy az állammal, a közigazgatással és a többi felekezettel való kapcsolattartás lehetetlenné vált a polgári korban akkor, ha a több száz, egymástól elkülönülten élő hitközség egyenként intézné ilyen ügyeit. De emellett náluk is összehangolást kívántak az anyagi természetű kérdések, valamint az oktatási intézményeik fenntartása, vezetése. A megalkotott hitközségi szabályzatok a helyi közösségek életét moderálták, s azokban a világi elem volt a mérvadó, a rabbik, az izraelita lelkészek mintegy meghívott vagy választott, fizetett hivatalnokai voltak ezeknek. (Ami nem csökkentette a vallási kérdésekben érvényesülő kompetenciájukat.) A létrehozott községkerületek, illetve országos szervezetek (szövetségek) és az ezeket irányító hivatalok, amelyeket éppen ennélfogva irodáknak neveztek, nem voltak felekezeti vagy vallási szervek, hanem adminisztrációs ügyintéző, érdekképviseleti hivatalok. Így az állam, a hatóságok, a közigazgatás vagy az egyházak és felekezetek rajtuk keresztül érintkeztek az izraelita közösséggel, ezek közvetítették oda-vissza a szándékokat, kéréseket, a törvényeket és rendeleteket, hatósági intézkedéseket. Jellegüket tekintve tehát nincs közük a keresztény egyházak önkormányzataihoz, míg szervezeti felépítésük, egyes területeken kialakított kompetenciájuk mutat hasonlóságokat.

Az országos egyházi-felekezeti autonómiák

Magyarországon a polgári korban időrendi sorrendben az alábbi országos egyházi autonómia-szervezeteket alkották meg:

Az erdélyi unitáriusok igazgatási rendszere, 1851.¹⁵

Az erdélyi püspökségei Római Katolikus Státus szervezete, 1868, 1873.¹⁶

A magyarországi és erdélyi görögkeleti (ortodox) román egyház szervezési szabályzata, 1869.¹⁷

14 A Státus történetéről ld. *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 347–348. (1133–1145. cím); Az erdélyi róm. kat. püspöki megye autonómiája, vagyis az 1711-től 1892-ig tartott erdélyi római katolikus státusgyűlések nevezetesebb tárgyalásainak, határozatainak, felterjesztéseinek és más ezekre vonatkozó okmányoknak gyűjteménye. Szerk. Veszely Károly. Gyulafehérvár, 1893.; *Szemecz E.*: i. m. 179–187.

15 Az erdélyi unitáriusok egyházi igazgatási rendszere, 1851. Közli: Az unitárius egyház i. m. III. 157–166.

16 Az erdélyi püspökségei róm. kat. Státusnak szervezete, 1868. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 284–296.; Szabályzat az erdélyi róm. kat. Státus igazgatótanácsának megalakulására és működésére, 1873. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 296–300.

17 A magyarországi és erdélyi görögkeleti román egyház szervezési szabályzata, 1869. Közli: *Szemecz E.*: i. m. 11–44.

Az 1868. évi izraelita kongresszus által alkotott hitfelekezeti szabályzat, 1869.¹⁸

1. Az ortodox izraeliták önkormányzata, 1871.¹⁹

A görögkeleti (ortodox) szerb nemzeti-egyházi kongresszus szervezete, 1875.²⁰

A magyarországi ev. ref. (református) egyház alkotmánya, 1882.²¹

A magyarországi ágost. hitv. ev. keresztyén (evangélikus) egyház alkotmánya, 1893.²²

A baptista felekezet törvényes elismerése, 1905.²³

A magyarországi status quo ante izraelita hitközségek *Országos Szövetségének* alapszabályai, 1928.²⁴

2. A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata, 1939.²⁵

Az egyházi autonómiák keletkezéstörténetéhez

Mint már fentebb említésre került, az egyházak autonómiájának keletkezése elválaszthatatlan a hitújítástól, a reformált egyházak létrejöttétől és megszilárdulásától. Földrajzilag pedig az Erdélyi Fejedelemségben öltött jogi szabályozást, ahol az egyházpolitika és az egyházak, felekezetek jogállása gyökeresen különbözött a Magyar Királyság-beli állapotoktól.

Erdélyben a négy „recepta religio” – a katolikus, református, evangélikus és unitárius – számára a tordai országgyűlést (1568) követően nyílt meg a lehetőség az országos önkormányzataik megszervezéséhez, beleértve az erdélyi római katolikus püspökséget is.²⁶ (Ugyanakkor a román nemzetiség vallása, az ortodox vagy

18 Az 1868. évi izraelita kongresszus által alkotott hitfelekezeti szabályzatok és azok legfelsőbb jóváhagyása, 1868. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 319–334.

19 Szervező alapszabályzat Magyar- és Erdélyország autonóm hittörvényhű zsidó hitfelekezete számára. Ld. Magyarországi Rendeleték Tára 1871. Pest, 1871. 438–446.

20 A görögkeleti szerb nemzeti egyházi congressus szervezete, 1875. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 45–52.

21 A magyarországi ev. ref. egyház alkotmányos szervezete, 1882. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 108–176.

22 A magyarországi ágostai hitv. ev. keresztyén egyház alkotmánya, 1893. Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 53–107.

23 A baptista felekezet törvényes elismerése. (A baptisták egyházi szervezete), 1905. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389–398.

24 A Magyarországi Statusquoante Izraelita Hitközségek Országos Szövetségének alapszabályai, 1928. Közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 377–384.

25 A magyarországi katolikus egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzata. Bp. 1939. Az igazgatási szabályzat 120 §-ból állt.

26 Az erdélyi püspöki szék az 1550-es évektől 1713-ig, mintegy 90 évig nem volt betöltve. A papokat a nép, az espereseket a papok választották és a fejedelem hagyta jóvá. (A püspöki vikárius ki nevezésére a Státus jelölt.) Az 1615-ös erdélyi országgyűlés katolikus tagjai Status Catholicorum

keleti kereszténység továbbra is túrt vallás maradt, amelynek nem lehetett autonómiája.) Magyarországon és Erdélyben először a lutheri reformáció nyert viharos gyorsasággal teret. Az első, ágostai evangélikus egyházkerületet (*superintendentiát*) az erdélyi szászok hozták létre 1553-ban, amelynek élére superintendenst választottak. 1554-ben a tiszántúli magyar evangélikusok is megalakították a katolikus hierarchiától független külön egyházkerületüket. 1557-től országszerte több evangélikus egyházkerület is alakult, északon és a Dunántúlon egyaránt, amelyek azonban a későbbi századokban számos területi átalakuláson mentek keresztül.

A 16. század derekától a kálvini reformáció, a helvét hitvallás a magyar lakosság között terjedt el. Valószínűleg már 1559-től fennállt az első református egyházkerület a Tiszántúlon. 1564-ben az erdélyi reformátusok is létrehozták egyházkerületüket, amelynek élére saját püspököt választottak. 1562-ben a dunamelléki, 1576-ban a dunántúli református egyházkerület választott magának püspököt.

Miután 1568-ban az említett tordai országgyűlés az unitáriusoknak (antitrinitáriusoknak) is vallásszabadságot biztosított, 1576-ban sor kerülhetett az erdélyi unitárius püspökség törvényes elismerésére, amelynek püspökévé ekkor az egyház legjelentősebb főpapját, Dávid Ferencet választották.

A Magyar Királyságban a bécsi békét (1606) követő 1608. évi országgyűlés,²⁷ majd a linzi békét (1645) becikkelyező 1647. évi pozsonyi országgyűlés²⁸ egy évszázadra megszabta a protestánsok vallásgyakorlásának jogi kereteit a királyi Magyarországon, megteremtve a túrt protestáns felekezetek korlátozott szabadságát. Ezen szabadságok közé tartozott az egyes egyházkerületek önkormányzati szervezeteinek kialakítása, püspökeinek (*superintendenseinek*), illetve világi vezetőiknek (gondnokaiknak, felügyelőiknek) megválasztása és a királyi jóváhagyás utáni hivatalba lépése.

Az ortodox vagy keleti keresztény (görögkeleti) felekezetű lakosság az erdélyi románság, illetve orosz (ruszin) népesség volt. Erdélytől eltérően a magyarországi ortodoxoknak ekkor még nem volt egyházi hierarchiájuk, nem voltak püspökeik. Az ortodox románok egyetlen püspöke Gyulafehérvárott székelt, de nem gyakorolhatta önállóan jurisdictioját, hanem csak valamely bevett felekezet püspökének felügyelete alatt.

néven tömörültek, s a Státus 1653 óta működött törvényesen, tartotta meg a státusgyűléseket. 1572-től a katolikus, mint bevett vallás is autonómiával rendelkezett: egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit önállóan, a státusgyűléseken intézte. A Státus főként 1767-től, az erdélyi Catholica comissio működésétől vesztett jelentőségéből.

27 Az 1606. évi bécsi béke (I. Rudolf király és Bocskai István között) helyreállította a protestánsok I. Ferdinánd és I. Miksa idején élvezett vallásszabadságát. Az 1608. évi pozsonyi országgyűlés becikkelyezi a bécsi békét és az I. törvénycikk kimondja, hogy a korona minden alattvalójának biztosítja a szabad vallásgyakorlatot.

28 Az 1645. évi linzi béke (III. Ferdinánd és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem között) a korona minden alattvalójának szabad vallásgyakorlatot biztosított, rendelkezett az elvett protestáns templomok visszaadásáról. Az 1647. évi pozsonyi országgyűlés becikkelyezte a linzi békét, és kimondta, hogy a protestánsok által követelt 146 templomból 90-et vissza kell adni.

A román és a ruszin ortodoxok az 1690-es években unióra lépve a katolikus egyházzal²⁹ feladták felekezeti különállásukat, és mint görög katolikusok részei lettek az egyetemes katolikus egyháznak. Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának felszámolása és Nagyfejedelemséggé a Habsburg Birodalomhoz csatolása lehetővé tette az erdélyi katolikus püspökség helyreállítását, püspök ki nevezését és hivatalba lépését, ami a főkegyúri jogok itteni gyakorlásának a kiterjesztését jelentette. Az 1691-ben kiadott „Diploma Leopoldinum” azonban továbbra is biztosította a négy bevett vallás szabadságát, meghagyta autonómiáját.³⁰ Az erdélyi Római Katolikus Státus formális felszámolására nem került sor, de ezt követően érdemi önkormányzati funkcióit nem gyakorolhatta (aminek helyreállítására csak 1867 után került sor). Az Erdélyben egyre növekvő román ortodox népesség számára a király 1761-ben helyreállította az erdélyi román ortodox püspökséget Nagyszeben székhellyel.

Alapvetően másként alakult a magyarországi szerb ortodoxia helyzete. Szerbiából tömegesen, elsősorban egyházi vezetők irányításával 1690-ben a törökök elől a Délvidékre menekülő szerbek magukkal hozták egyházi szervezetüket is. Vallási és nemzeti vezetőjük az ipeki pátriárka volt, aki alá 1695-ben már hat püspökség tartozott. A betelepülő katonáskodó szerb népességre a déli határőrvidék védelmében volt szükség, aminek fejében szinte teljes vallásszabadságot élveztek, amit különböző királyi rendeletek biztosítottak számukra. 1739 után az ipeki pátriárka a magyarországi Karlócára költözött, s az ekkor felállított karlócai metropolíát – amelybe hat szerb, majd később további két román ortodox egyházmegye tartozott – mint jelentős autonóm jogokkal is rendelkező érsek-metropolita kormányozta. Nem is titkolt céljuk a metropolíára épülő szerb nemzeti autonóm tartomány létrehozása volt. Ez a törekvésük nem járt sikerrel, ami tovább növelte az egyházi autonómiájuk politikai jelentőségét és szerepét.³¹

29 Báthory István erdélyi fejedelem uralkodása idején két ortodox püspökség is létezett Erdélyben, majd 1609-től az egyetlen erdélyi ortodox román püspökség székhelye Gyulafehérvár volt. A protestáns fejedelmek a püspökséget a református superintendensek jurisdictionja alá helyezték. Az ellenreformáció keretében tettek kísérletet az ortodox (görögkeleti) vallás és a római katolicizmus újraegyesítésére, az unióra. Ebben a döntő fordulatot az 1596-os breszti unió jelentette. A magyarországi szerbek (délslávok) uniója az 1600-as évek második felében zajlott le, de nem bizonyult maradandónak. A kárpátaljai ruszinok uniója az 1646-os ungvári unióval kezdődött, majd a máramarosi és munkácsi unióval sikeresen ért véget. A román ortodox püspök és papság 1700-ban lépett unióra a katolikus egyházzal (gyulafehérvári unió). Ld. *Dr. Pirigy István: A magyarországi görög katolikusok története. I–II. Nyíregyháza, 1990., I. 87–112.*

30 I. Lipót 1691. évi oklevelei az Erdéllyel kapcsolatos, a királyságbeli állapotokkal való egyházügyi jogharmonizációt is tartalmazták, továbbá megerősítették a Magyarországra menekült szerbek jogait és kiváltságait.

31 II. Lipót 1791-ben állította fel az Illír Udvari Kancelláriát, amelynek joghatósága a Bánátra vagy másként a Szerb Vajdaságra és a határőrvidékre terjedt ki. A király már 1790-ben meghívta a karlócai metropolitát és a nyolc ortodox szerb püspököt a felsőtábla üléseire. A magyar rendek követelésére azonban az 1792. évi X. törvénycikk már az illír kancellária eltörléséről rendelkezett, egyúttal törvénybe iktatta az említett főpapok szavazat- és ülésjogát a felsőtáblán.

Az egyházak autonómia-szervezeteinek megszilárdulásában fontos szerepe volt az 1731. évi első, és még inkább az 1734. évi második „Carolina Resolutio”-nak.³² Ez véglegesítette és rendezte az evangélikus és a református egyházkerületek határait, szervezetét, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal ma is érvényben van. Eszerint az evangélikus egyház négy kerülete a dunántúli, a bányai, a dunáninneni és a tiszai. A református egyházkerületek a dunántúli, a dunamelléki, a tiszáninneni és a tiszántúli. (Az erdélyi egyházak országos egyházak voltak, így azok önkormányzatilag sem képezték a királyságbeliek részét.)

A vallásszabadság és a felekezeti egyenlősítés terén jelentős előrelépést hoztak II. József egyébként magyar szempontból alkotmányellenes egyházpolitikai reformjai. A híres 1781. évi türelmi rendelet a protestánsok, az ortodoxok és a zsidók számára hozott jogkiterjesztést, miközben a felvilágosult abszolútizmus szellemében az egyházakat, elsősorban is az államegyház státusát továbbra is megőrző katolikus, szoros állami ellenőrzés alá helyezte. (Csak történelmi kuriózumként érdemel említést, hogy 1945 után Rákosi Mátyás alaposan tanulmányozta a jozefinista egyházpolitikát a követendő kommunista „egyházpolitika” kialakításakor, fellelve abban az egyházüldözéshez szolgáló argumentációt.)³³

Az alkotmányosság II. Lipót alatti helyreállítása, az 1790/1791. évi országgyűlésen alkotott, a vallásszabadságról, az egyházak jogairól és jogállásáról hozott törvények fontos állomásai voltak önkormányzataik kiteljesedésének is. Bár ezek a törvények sem számolták fel a katolikus egyház államegyház jellegét, ám az evangélikus, a református és a szerb ortodox egyháznak megadták a bevett felekezet jogállást. (A román ortodox hívek és püspökök ekkor még a szerb egyházba tartoztak. Az is bonyolítja a képet, hogy az ortodox felekezet Erdélyben továbbra is túrt maradt, míg az ott bevett unitárius egyház a királyi Magyarországon ekkor sem nyerte el a bevett felekezet jogállást, hanem továbbra is csak túrt volt. Ez utóbbi összefüggött azzal, hogy itt az unitárius hívek ekkor még nem alkottak saját egyházkört sem, nemhogy püspökséget.) Az 1790/1791-es törvények már lehetővé tették volna, hogy a református és az evangélikus egyház, meghaladva az egyházkerületi szintű autonómiát, megteremtse országos önkormányzatát is. 1791. szeptember 14. és október 13. között az evangélikusok Pesten, a reformátusok Budán országos zsinatot tartottak. Ezeknek az volt a feladata, hogy az 1790/1791:XXVI. tc. értelmében országos szervezetüket kidolgozzák, biztosítva az addig egymástól lényegében függetlenül, önállóan működő egyházkerületek egységét, összehangolását, az országos érdekek közös képviselését.

32 III. Károly király 1731. márc. 21-i határozata (az első Carolina Resolutio) rendezte a protestánsok helyzetét. Lelkészeik az artikuláris helyeken működhettek, superintendenseket választhattak. Keresztelési ügyekben lelkészeiket a katolikus esperesek alá rendelte, a hivatalt vállaló protestáns állampolgároknak is le kellett tenniük a dekretális esküt. A rendelet jelentős mértékben felszámolta vallásszabadságukat. Az 1734. okt. 20-i második Carolina Resolutio engedélyezte a négy-négy superintendens választását és ennek következtében az egyházkerületek szervezését.

33 Erről ld. Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 1990.

Ugyanitt kísérletet tettek arra is, hogy a két egyház felállítson egy közös főkonzisztóriumot és egy egyetemes főgondnoki hivatalt, hogy a külvilággal szemben egységesen képviseltessék magukat. Ez utóbbi azonban nem nyerte el a királyi jóváhagyást, és így ekkor még nem is került sor sem az evangélikus, sem a református országos (egyetemes) egyházalkotmány megalkotására.

Ezzel egyidejűleg, 1792. augusztus 21-én a Kolozsvárott tartott erdélyi országgyűlés elfogadta az 1792:LIII. tc.-t, amely újólág biztosította a négy bevett vallás szabadságát és egyenlőségét, majd egy másik törvénycikkkel szabad vallásgyakorlatot engedélyezett az ortodoxoknak.

Bár a reformkori országgyűlések állandó napirendjét képezték a vallásügyek, az egyházi autonómiák tekintetében érdemi változások nem történtek. Az 1848-as áprilisi törvények, jelesen az 1848:XX. tc. megszüntette a katolikus egyház államegyház jogállását, és a bevett felekezetek közé emelte az unitáriust. A bevett felekezetek között tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot mondott ki, és kilátásba helyezte az egyházi vagyon szekularizálását, a felekezetek vagyoni egyenlősítését is. A gyökeresen megváltozott helyzetben a katolikus egyház részéről ekkor merült fel először a katolikus autonómia megteremtésének szükségessége, nyilvánvaló önvédelmi reflexként. Az autonómia-kongresszus összehívására azonban a szabadságharc és annak bukása miatt nem került sor. Bár az izraelita felekezetű lakosok politikai és vallási egyenjogúsítását az 1849:IX. tc. kimondta, annak végrehajtására szintén nem maradt idő. (Megvalósulása esetén ez az izraelita felekezet recepcióját, bevett felekezetté tételét is jelenthette volna.)

Az abszolutizmus éveiben a hatalom kísérletet tett az egyházpolitika terén is az 1847 előtti állapotok restaurálására. Az 1855. évi birodalmi konkordátum³⁴ lényegében helyreállította a katolikus egyház államegyház jogállását. A protestáns felekezetek működési szabadságát, önkormányzatát korlátozó, majd felszámolni akaró törekvések (elsősorban az 1859-es Protestáns Pátens) ezeket az egyházakat, illetve felekezeteket ismét a túrt állapotba próbálták visszakényszeríteni, tegyük hozzá, nem sok sikerrel.³⁵ Ezek önkormányzatuk védelmében

34 Ld. Kaiserliches Patent vom 5. November 1855,... Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich 1855. nov. 13. 635–652.; 1855. november 5-én kelt császári nyílt parancs,... Magyarország Illető Országos Kormánylap 1855. Első Rész, dec. 18. 420–449. Ugyanez a közlöny háromhasábos szedéssel első helyen latinul, második helyen németül és harmadjául magyarul adja közre a császári nyílt parancsal a konkordátumot. Magyar nyelvű külön kiadása: Az Ausztriai Concordatum fölvilágosítása. Pest, é. n. 118–334. Németül újabban bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közli: *Erika Weinzierl-Fischer*: Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien, 1960. (Österreich Archiv)

35 A Protestáns Pátent és a közreadó császári nyílt parancsot (1859. szept. 1.) ld. Kaiserliches Patent vom 1. September 1859,... Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Österreich 1859. szept. 10. 459–470. Ld. továbbá: 1859. szeptember 1-jén kelt császári nyílt parancs,... Magyarország Illető Országos Kormánylap 1859. Első Rész, okt. 17. 438–451. Később a pátens többször is kiadásra került. A visszavonásról szóló legfelsőbb kézirat 1860. máj. 15-én kelt. Ld. Hivatalos rész. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860. máj. 18. 617–620. Továbbá az uralkodó 1867. máj. 15-i rendelete a protestáns pátens hatályának megszüntetéséről. Közli: Protestáns egyházi közgazgatási i. m. 34.

szervezett ellenállást fejtettek ki, amely az abszolutizmussal szembeni nemzeti ellenállás szerves részét képezte.

Ugyanakkor a dinasztia a nem magyar, nemzeti-nemzetiségi egyházakat – így a horvát katolikusokat, a román görög katolikusokat, a szerb és a román ortodoxokat – az 1848–1849-es magyarellenés fellépésük jutalmaként egyházaiknak a magyartól való elkülönítésével, autonómiájuknak megteremtésével vagy kiszélesítésével jutalmazta. Ezeket királyi rendeletekkel váltották valóra, így magyar alkotmányos szempontból nem volt jogérvényük. A katolikus egyházzal kapcsolatos változásoknak nincs az autonómiát érintő vonzata, csupán megemlítjük, hogy I. Ferenc József 1853-ban a zágrábi püspökséget érsekséggé emelte, és a metropóliába sorolta a zengg-modrusi, a boszna-szerémi (diakovári) latin és a körösi görög katolikus püspökségeket, amelyek addig a kalocsai egyháztartományhoz tartoztak. Ezzel a horvát katolikus egyház lényegében függetlenné vált a magyartól, egyetlen összekötő kapocs – legalábbis a magyar álláspont szerint – a prímási joghatóság maradt. Ugyancsak 1853-ban került sor a román görög katolikus metropólia felállítására. A gyulafehérvár-fogarasi (Balázsfalva) püspökséget érsekséggé emelték, és a metropóliába sorolták a nagyváradi, a szamosújvári és a lugosi püspökségeket.

A szerb ortodoxok megnyerése érdekében Ferenc József már 1848. december 15-én elismerte a karlócai érsek-metropolita patriarcha címét, ami a szerb egyház autokephal jellegének megvalósulását is jelentette. 1864. december 24-én az uralkodó jóváhagyta a szerb nemzeti-egyházi kongresszus döntését, miszerint a román egyházmegyék kiválnak a metropóliából és önálló román ortodox egyházat alkotnak. Ennek megfelelően a király a nagyszebeni román ortodox püspökséget érsekséggé emelte, és a metropóliába sorolta az aradi és a karánsebesi püspökségeket. Mindkét ortodox egyházban megkezdődött az új szervezeti szabályzatok, önkormányzati statútumok kidolgozása. (Az abszolutizmus idején született, idevágó királyi rendeleteket – a vonatkozó szabályzatok némi átdolgozása után – a magyar országgyűlés 1867 után becikkelyezte.)³⁶

Az abszolutizmus idején került sor az unitárius egyház önkormányzati szabályzatának a kidolgozására. Az Erdélyi Fejedelemség Császári Királyi Polgári és Katonai Kormányzósága 1851. január 22-én felszólította az unitárius püspököt, Székely Sándort, hogy mutassa be a felekezet törvényesen fennálló berendezkedését. A zsinati Egyházi Főtanács 1851-ben kiküldött egy bizottságot az egyházi igazgatási szabályzat megszerkesztésére. Ennek előadója Mikó Lőrinc volt. Az általa beterjesztett, 49 §-ba foglalt tervezetet az Egyházi Főtanács elfogadta és jóváhagyás végett az erdélyi kormányzósághoz felterjesztette, amire azonban valószínűleg nem érkezett válasz.³⁷

36 Az 1868. évi IX. törvénycikk a görögkeleti vallásúak ügyében; az 1868. évi XXXIX. törvénycikk a gyulafehérvári görög katolikus érsekség s a lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségek iránt. A bevett felekezetekről szolt az 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról.

37 Az unitárius egyház i. m. III. 157–166.

A kiegyezés után, az Erdéllyel való unió végrehajtását követően is az unitárius egyház erdélyi egyház maradt. A századfordulón, a református és az evangélikus egyházak igen részletes és alapos alkotmányának figyelembevételével, azt mintegy követve az unitárius Egyházi Főtanács az 1899. és az 1902. évi üléseiben elfogadta az egyház átdolgozott, részletekbe menő új alkotmányát, amely 1903. január 1-jén lépett hatályba.³⁸ Ez alapelveit, belső szerkezetét tekintve nem különbözött az eredeti, 1851-es szabályzattól. 1902-ben az egyháznak 8 egyházköre volt, amelyek mellé ekkor került sor a IX., a Duna–Tisza közti egyházkör megszervezésére. Az impériumváltozás következtében, Trianon után ismét át kellett dolgozni a szabályzatot, amely 1921. január 21-én lett hatályos.³⁹ Ennek következtében a magyarországi egyetlen, a IX. egyházkör esperese püspöki vikárius lett, majd az egyházkör 1924-től önálló püspöki helynökséggé vált. A II. bécsi döntés nyomán Észak-Erdéllyel visszatért a Kolozsvár központú unitárius püspökség is, amelybe ismét integrálódott a IX. egyházkör. 1942-ben újabb autonómia-szabályzatot dolgoztak ki, amely azonban már nem lépett életbe.⁴⁰ (Az 1971-ben Budapesten felállított új unitárius püspökség önkormányzati szervezeteinek vizsgálata már kívül esik dolgozatunk keretein.)

1867-ben megkezdődött az erdélyi Római Katolikus Státus újjászervezése. Az 1867. augusztus 19-i legfelsőbb elhatározás tette lehetővé az erdélyi egyházmegye autonóm szervezetének kidolgozását. Erre a Státus 1868. február 9–15. közötti ülésében került sor. A 96 §-ból álló szervezet a maga nemében egyedülálló autonómia-szabályzat,⁴¹ hiszen ilyenrel sem a többi hazai katolikus egyházmegye, de a világ más tájain élő helyi katolikus egyházak sem rendelkeztek. A király a dokumentum jóváhagyásakor arra is engedélyt adott, hogy a Státus kormányzására 24 tagú Igazgatótanácsot válasszanak. Ezen tanács szabályzatát a Státus 1873. május 13-i II. rendes közgyűlése fogadta el. A kultuszminiszter felterjesztésében az uralkodó ezt is megerősítette, s így az erdélyi Római Katolikus Státus újjászervezése befejeződött. A kultuszminiszter 1875. június 16-án Fogarassy Mihály erdélyi püspököt értesítette, hogy a Státus megkezdheti törvényes működését.⁴²

Az ortodox románok 1864-ben történt kiválása a szerb egyházból⁴³ maga után vonta annak igényét is, hogy kidolgozzák és elfogadtassák saját nemzeti egyházuk autonómia-szabályzatát. Ennek közvetlen példája a testvéregyház, a szerb ortodox egyház alkotmánya volt. A magyarországi és erdélyi görögkeleti

38 Az unitárius egyház i. m. I.; A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/III. 403–465.

39 Az unitárius egyház i. m. I. 5–162. Az ekkori „Egyházszerkezeti törvény” 307 §-ból állt.

40 Az unitárius egyház i. m. IV. 17–130. A „Magyarországi Unitárius Egyház Szerkezeti Törvénye” ugyancsak 307 §. volt.

41 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 284–296.

42 I. m. 296–300.

43 Az 1864. jún. 25-i karlócai szerb nemzeti egyházi kongresszuson történt meg a két román püspökség – a nagyszebeni és az aradi – kiválása. 1864. dec. 24-én az uralkodó a nagyszebeni püspökséget érsekséggé emelte, és a metropóliába sorolták az aradi és az 1865-ben felállított karánsebesi püspökséget.

román egyház, mint független egyház, az 1868. évi IX. törvénycíken alapuló jogánál fogva – a király legfelsőbb felügyeleti jogának tiszteletben tartása mellett – állította össze a képviseleti rendszer alapján nyugvó szervezési szabályzatát. I. Ferenc József 1869. május 28-án hagyta jóvá „A Magyarországi és Erdélyi Görögkeleti Román Egyház szervezési szabályzatát”, amely összesen 176 §-ból állt.⁴⁴ Az egyház központja, a metropolita székvárosa Nagyszeben, az egyház hivatalos nyelve „minden egyházi, iskolai és alapítványi ügyben [...], valamint benn, úgy kifelé is a román nyelv” (175. §.). A királyi megerősítés azt is tartalmazza, hogy „különös akaratumk, hogy a görögkeleti egyház ügyeire nézve minket illető legfelsőbb felügyelési jog teljes mértékben megóvassék, valamint az oktatásügyi köztörvényhozás joga is épségben fenntartassék”.⁴⁵ Ezt követően 1918-ig nem került sor a szabályzat módosítására.

A szerb ortodox egyház szervezeti szabályzatát az 1864. június 25-én tartott nemzeti egyházi kongresszus fogadta el, amely tartalmazta a karlócai metropolita patriarchai rangra emelkedését is. (Ugyanekkor sor került az elhunyt Josif Rajačić metropolita utódjának a megválasztására is.) Az uralkodó ezt a szabályzatot és választást – alkotmányellenesen – megerősítette. Az 1868:IX. tc.-vel törvényesítették a szerb ortodoxia bevett felekezet jellegét, azonban az abszolutizmus idején alkotott autonómia-szabályzatot a magyar kormány kívánságára át kellett dolgozni. A „Görögkeleti Szerb Nemzeti Egyházi Kongresszus” átdolgozott szervezetét a kultuszminister felterjesztésére I. Ferenc József 1875. május 14-én erősítette meg.⁴⁶ Ekkor a magyarországi szerb metropolíába hat püspökség (Bács, Buda, Károlyváros, Pakrác, Temesvár és Versec) tartozott.

Nemcsak az episzkopális, illetve hierarchikus struktúrájú keresztény egyházak hozhattak létre autonóm szervezetet, hanem az egyházi struktúrával nem rendelkező nem keresztény vallásfelekezetek is, így nálunk az izraeliták. Az izraelita önkormányzat(ok) alapvetően különböztek a keresztény egyházakétól, mégis számos olyan pontjuk akad, ami lehetővé teszi a velük való összehasonlítást. A király 1867. december 27-én szentesítette az 1867:XVII. tc.-t „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében”, ezáltal létrejöttek a jogi feltételei egy egységes izraelita felekezeti autonómia megteremtésének is.

A magyarországi és erdélyi zsidó községek 1868-ig vallási és közigazgatási-politikai egységekbe, az ún. Comitas judeorumokba szerveződtek, amelyek közigazgatási feladatokat is elláttak.⁴⁷ Az egységes polgári közigazgatás megteremtésének egyik feltétele ezek felszámolása és kimondottan vallási szervezetté,

44 Közli: *Szemnecz E.*: i. m. 11–44.

45 A kitétel a királyi megerősítés utolsó mondata. *Szemnecz E.*: i. m. 44.

46 A király 1868. aug. 10-én megerősítette az 1864. évi szerb nemzeti egyházi kongresszus határozatait. A módosított szabályzatot I. Ferenc József 1875. máj. 14-én hagyta jóvá. Ezt ld. *Szemnecz E.*: i. m. 45–52.

47 Az izraelita felekezet, ill. a magyarországi zsidóság történetének irodalma: *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 422–446. (2641–3112. cím).

azaz hitközségekké alakítása volt. Elsősorban e célból hívta egybe br. Eötvös József kultuszminiszter az országos zsidó kongresszust vagy másként egyetemes gyűlést. A kongresszus előkészítése során egységes álláspont alakult ki a tekintetben, hogy az országos gyűlésen nem képezhetik megbeszélés, netán vita tárgyát a Schulchan-Aruchba iktatott izraelita hittörvények.

1868. december 10-től 1869. február 23-ig tanácskozott a pesti vármegye-háza üléstermében a zsidó kongresszus.⁴⁸ Kezdetől éles vita alakult ki a kongresszusi küldöttek választásának szabályai körül, majd pedig az izraelita hitfelekezeti szabályzat, azaz a hitközségek szervezetének és működésének szabályozása kérdésében. A kongresszusnak a tradíciókhoz és a törvényekhez mereven ragaszkodó küldöttjei elhagyták az országos gyűlést. A maradék „kongresszusi többség” viszont elfogadta a polgári korban végig használt hitközségi szabályzatot. A kongresszusi vagy neológ hitközségek 26 községkerületbe szerveződtek. A legfőbb autonómia-szerv az *Izraelita Országos Egyetemes Gyűlés* volt, míg a végrehajtó szerv a Pesten működő Országos Iroda (*Magyarországi Izraeliták Országos Irodája*), élén a választott elnökkel.⁴⁹

A kongresszusból kivonult kisebbség is néhány hónap múltán rákényszerült, hogy megalkossa a maga önkormányzatát és képviseleti szervezetét. Az askenázi és szefárd ortodox (hittörvényű vagy Talmud)-zsidók először a Hitór-egyletben tömörültek. Az autonóm hittörvényű zsidók ennek keretében dolgozták ki „szervező szabályzatukat”, amely ugyancsak a hitközségeken alapult. Ennek legfelsőbb autonóm szerve a 100 tagú *Országos Képviselet* volt, míg a központi kormányzatuk a *Magyarországi Autonóm Ortodox Hitfelekezet Központi Irodája* lett. Az uralkodó 1871. november 15-én hagyta jóvá a szabályzatot,⁵⁰ és így a neológ és az ortodox irányú izraelita felekezet egyaránt autonómiával rendelkezett.

Néhány izraelita hitközség egyik irányzathoz sem csatlakozott, hanem az 1868-as kongresszus előtti állapotok fenntartását vélte kívánatosnak. Ők „status quo ante” irányzatnak nevezték magukat, autonóm szervezetük megalakítására azonban csak a két háború között került sor. Ezek a hitközségek 1927. december 24-én Budapesten gyűlést tartottak és ott fogadták el szervezési szabályaikat, amelyeket a kormányzó 1928-ban hagyott jóvá. Az alapegység itt is a hitközség, amelyek *Országos Szövetségbe* tömörültek. A szövetség élére *Szövetségi Tanácsot*

48 A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az 1868. évi december 10-ére meghívott izraelita congressus által hozott határozatok tárgyában. Bp. 1870.; *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság szervezetéről. Bp. 1903.

49 1870. márc. 18-án országgyűlési határozat mondta ki, majd ápr. 2-án kultuszminiszteri rendelet közölte a hatóságokkal, hogy az izraelita kongresszus határozatai senkire sem kényszeríthetők rá. (Ez tette lehetővé az ortodox irányzat megszerveződését.) A kongresszusi szabályzat szerint szerveződött községkerületek elnökei 1871. márc. 22-i gyűlésükben alakították meg a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját, amelynek első elnöke Schweiger Márton lett.

50 Szervező alapszabályzat i. m. 438–446.

választottak, amelynek munkáját az elnökség irányította.⁵¹ (Megjegyezzük, hogy 1950. februárban összehívták az izraelita felekezet *Országos Gyűlését*, amely kimondta a háromféle irányzat egyesülését a *Magyar Izraelita Vallásos Szervezet Egységes Országos Szervezetében*, amelynek irányítója a *Magyarországi Izraeliták Országos Irodája* [MIOI] lett. Az új szabályzat értelmében 1951-ben került sor a *Magyar Izraeliták Országos Képviseletének* [MIOK] létrehozására,⁵² amely a rendszerváltozás után *Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége* [MAZSIHISZ] néven működik.)

Már a magyarországi református egyház alkotmányának elfogadása előtt is létezett az egyetemes konvent, ám nem került sor egységes, országos református egyházszervezet létrehozására. A Debrecenben 1881. október 31–november 24. között ülésező alkotmányozó zsinat dolgozta ki és fogadta el az *Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyház* (röviden Ev. Ref. Egyház) 496 §-ból álló egyházalkotmányát.⁵³ Ennek értelmében az egyház alapegysége az egyházközség, míg legfőbb törvényhozó testülete a tízévente tartandó zsinat, két zsinati ülészak közötti kormányzati szerve pedig az egyetemes konvent. Az országos egyház alkotórésze az öt egyházkerület: a dunántúli, a dunamelléki, a tiszáninneni és a tiszántúli, valamint az ezen a zsinaton az országos egyházba ötödik egyházkerületként integrálódó erdélyi református egyház. A hitéleti kérdéseken kívül szinte mindenre kiterjedő alkotmányt a király 1882. október 11-én megerősítette és ezzel hatályba is lépett. Egy évtized múlva, 1891. december elején kezdte meg ülésezését az I. budapesti református zsinat, amely 1893. november közepén, a negyedik ülészak bezárásával ért véget. A zsinat – részint a kormányzat elvárásainak megfelelően – néhány ponton módosította az egyházalkotmányt, s ezt a dokumentumot („A magyarországi evangélium szerint reformált egyház alkotmányos szervezetéről”) I. Ferenc József december 29-én hagyta jóvá, míg a kultuszminiszter 1896-ban az evangélikus egyház alkotmányával egyidejűleg tette közzé.⁵⁴

A két háború között 1928. május 8-án nyílt meg a IV. budapesti református zsinat. Ennek harmadik ülészakában, 1930 májusában tárgyalták az egyházalkotmányi kérdéseket. Az elfogadott határozatok értelmében felállították az egyházmegyei és az egyházkerületi tanácsokat. Az ötödik ülészakon (1931. október

51 A status quo ante hitközségek 1927. okt. 4-i gyűlésükben alakították meg autonóm szervezetüket. A kultuszminiszter 22 331/1928. sz. alatt, de módosításokat előírva hagyta jóvá. Ezt követően a végleges jóváhagyás a 230–05–147/1929. VKM. sz. rendelettel történt meg. Közli: A vallás-és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 377–384.

52 Szabályzat a Magyar Izraelita Vallásfelekezet egységes szervezetéről. Az Izraelita Országos Gyűlés elé terjesztett javaslat. Bp. 1950.

53 Szemecz E.: i. m. 108–176.

54 A református egyház módosított alkotmányát (amely az 1882-es 496 §-ához képest 498 §-t tartalmazott) a király 1893. dec. 29-én hagyta jóvá, s a jóváhagyás megjelent a Budapesti Közlöny 1894. évi 9. számában (1894. jan. 13. 1.). Az alkotmány teljes szövegét a kultuszminiszter 149/1896. eln. sz. rendeletére közölte: Magyarország Rendeletek Tára, 1896. I. Bp. 1896. 397–588.

29–31.) állapították meg az egyházi törvények végleges szövegét, amelyeket viszont a következő évi ülészakban a kormány igényei szerint részben átdolgoztak. A zsinat befejezésére a hatodik ülészak végén, 1937. december 11-én került sor, s ezt követően a kormányzó megerősítette az új (valójában azonban az 1882-es szabályzatot a lényegi kérdésekben megerősítő) református egyházalkotmányt.⁵⁵

Az evangélikus egyházegyetem megszervezésére és alkotmányának kidolgozására a reformátusokéhoz képest egy évtized késéssel került sor. Annak felépítése azonban számos ponton azonos a reformátussal, gyakran csak a megnevezésekben van eltérés. A *Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztény Egyház* (röviden Ág. Ev. Egyház) alkotmányozó zsinata 1891. december 5-én nyílt meg Budapesten, de érdemi tanácskozásait csak 1892. május 14-én kezdte meg. A június közepéig tartó tárgyalások fő témája az egyház szervezetére, életére vonatkozó törvények megalkotása volt. A zsinat negyedik ülészakában, 1893. február 10-én elfogadták a 332 §-ból álló egyházalkotmányt, amelyet a király március 18-án megerősített.⁵⁶ A zsinat azonban tovább folytatta munkáját. Az 1894. júniusi ötödik ülészakon újra szabályozták az egyházat alkotó négy egyházkerület: a dunántúli, a dunáninneni, a bányai és a tiszai határait, az egyházmegyéket (esperességeket) részint átcsoportosították, hogy ezáltal kiegyenlítsék az egyházkerületek lélekszáma közötti nagy különbségeket. Az erdélyi szász evangélikus egyház továbbra is megőrizte különállását. Az uralkodó 1894. október 10-én megerősítette a zsinaton alkotott törvényeket, majd november 7-én az evangélikus zsinat bezárta tanácskozásait.⁵⁷ Az evangélikus egyházegyetem legalsó önkormányzati testülete az egyházközség, míg legfőbb képviselati és kormányzati hatósága az egyetemes közgyűlés. Az egyház élén a mindig világi (tehát nem lelkész) egyetemes egyházi és iskolai felügyelő (*generalis inspector*) áll, aki egy személyben kormányozza és képviseli az egyházat, aki az egyetemes közgyűlés egyik elnöke is. Az egyházi törvényhozás legfelsőbb testülete a zsinat, amelynek elnöke szintén az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. (Mellelte mindkét testületben a lelkész elnök a hivatalát tekintve legidősebb püspök, aki azonban csak belső egyházi kérdésekben volt illetékes.)

A harmadik budapesti evangélikus zsinat 1934. november 10-től 1937. november 9-ig, hat ülészakban folytatta tárgyalásait, amelyek eredményeként tíz egyházi törvényt fogadtak el. Ezek közül a II. tc. foglalkozott az egyházalkotmány szervezeti és kormányzati §-ainak részben módosításával, részben kiegészítésével. A reform következtében az egyházszerkezet és kormányzat alapszintjén a közgyűlés mellett – a reformátusokéhoz hasonlóan – itt is felállították az

55 Ebből a módosított részleteket közli: A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/III. 19–72.

56 Szemecz E.: i. m. 53–107.

57 A kultuszminiszter 177/1896. eln. sz. rendeletére közzölte a Magyarországi Rendeletek Tára, 1896. i. m. 690–702.

egyházközségi presbitériumokat. A kormányzó 1937. október 31-én hagyta jóvá a módosított egyházalkotmányt, illetve a zsinaton alkotott törvényeket.⁵⁸

A baptista az angolszász protestantizusból kivált, legnagyobb amerikai evangélikus szabadegyház. Közismert vallási cselekményük az alámerítéses felnőttkeresztelés. A magyarországi baptisták létszáma a 19–20. század fordulóján 8–10 ezer főre tehető. Jogállását tekintve túrt felekezet volt, amely 1905-ben nyerte el a törvényesen elismert státust. Ehhez jóváhagyás végett be kellett mutatniuk a kultuszminiszternek a felekezet egyházi szervezetét és önkormányzatát, valamint hitvallásának kifejtését. A magyarországi baptisták 1905. szeptember 15-én a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Ócsán tartott gyűlésükben fogadták el a „Baptisták egyházi szervezete” című szabályzatot, valamint az „ócsai hitvallásnak” nevezett hitvallomását („Hitvallása és szerkezete a keresztelt keresztyén gyülekezeteknek, melyeket közönségesen baptistának neveznek”). Eszerint az egyház alapegysége a hitközség, országos szervezete pedig a „Baptista Szövetkezet”. Lukács György kultuszminiszter még ez év november 2-án a 77 092/1905. VKM. eln. sz. rendeletével a szabályzatot megerősítette és a hitvallást tudomásul vette.⁵⁹

Az állam általi törvényes elismerést azonban a baptisták egy része, főként a budapestiek ellenezték, és a felekezet kettészakadt. A túrt állapotban maradók „szabad baptistáknak” nevezték magukat. Az „elismert baptisták” 1908 decemberében Nagyváradon megalakították a *Magyarországi Baptisták Szövetségét*, amely az 1905-ben elfogadott szabályok szerint élt.

A trianoni békeszerződés következtében az elismert baptisták jelentős része Romániához került. A megfogyatkozott lélekszámú, Magyarországon maradt baptisták 1920. szeptember 20-án Budapesten tartott konferenciájukon helyreállították egységüket: megalakították a *Magyarországi Baptista Gyülekezetek Szövetségét*, amely az 1905-ös szabályzat szerint működött.⁶⁰

Az illetékes egyházi testületek, illetve felekezeti fórumok által alkotott, esetenként egyházi törvénynek nevezett szabályzatok hatálybaléptetését a m. kir. kormány (általában a vallás- és közoktatásügyi miniszter) felterjesztésére az államfő (a király, majd a kormányzó) legfőbb felügyeleti jogánál (*ius supremae inspectionis*) fogva megadott megerősítése jelentette. A megerősítésre esetenként a felterjesztett szabályzat némi módosítása, főként az állami főhatalom hatékonyabb érvényesítését biztosító pontok beemelése után kerülhetett csak sor. A törvényesen létrehozott önkormányzatok szabályszerű működését a kormányzati szervek, a közigazgatási hatóságok, a bíróságok és más országos dikasztériumok (így pl. az adóhivatal) kötelesek voltak tiszteletben tartani.

58 A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyház 1934–1937. évben Budapesten tartott országos zsinatán alkotott egyházi törvények gyűjteménye. Bp. é. n.

59 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389–398. Az ún. „ócsai hitvallás”-t ugyanitt közlik.

60 A baptistákról szóló irodalom: *Balogh M.–Gergely J.*: i. m. 448–450. (3151–3179. cím). Lélekszámuk 1910-ben 8086 fő, 1938-ban 17 917, 1941-ben 36 802 fő volt.

Országos önkormányzati szervezetet a történelmi keresztény egyházak és a velük együtt élő izraelita hitfelekezet hoztak létre először. Az 1895-ben elfogadott törvény az egyházakról és a vallásszabadságról szabályozta az addig túrt, azaz törvényileg el nem ismert felekezetek (szekták) törvény által elismert jogállásúvá válásának feltételeit. Ezek a következők voltak: az elismerést kérő felekezetnek írásba kellett foglalnia hitelveit, tanrendszerét, valamint szervezeti és működési szabályzatát, azaz önkormányzatát, és azt jóváhagyás végett be kellett nyújtania a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Ha a hitelvek és a szabályzat nem ütköztek hatályos törvénybe vagy jogszabályba és nem sértették a közérkölcst, úgy a törvényes elismerésnek csupán egyetlen további feltétele az volt, hogy az illető felekezet legalább egy működő hitközséggel, egyházközséggel rendelkezzen a magyar állam területén. A túrt felekezetből a törvényesen elismert felekezetté válás lehetőségével a polgári korszakban egyetlen hazai keresztény felekezet, a baptista élt csak. Ennek dokumentuma az 1905-ben elfogadott önkormányzati szabályzata. (Megjegyezzük, hogy a törvényesen elismertté válásnak következménye volt a legális állami főfelügyelet gyakorlása az addig egyesületként működő, tehát a mindenkori egyesületi és gyülekezési szabályok között élő, az államtól teljesen független, ám megtúrt létezéshez képest. Az iszlám vallás 1916-ban az országgyűlés által alkotott törvénnyel⁶¹ vált Magyarországon elismert vallássá, mert esetében nem lehetett alkalmazni az 1895-ös törvényi szabályozásban előírtakat.)

A katolikus autonómia megalkotására irányuló kezdeményezések, a többszöri autonómia-kongresszusok működése és azok eredménytelensége nem képezik jelen vizsgálódásunk tárgyát. E tekintetben annyit kell megjegyeznünk, hogy a Trianonnal elcsatolt Erdélyben akkor még működő Státus fokozatos felszámolása ment végbe a két háború közötti román államban, amivel szemben a magyar ellenállást az Apostoli Szentszék sem támogatta egyértelműen. A trianoni Magyarországon a főkegyúri jog körüli bonyodalmak – annak megszűnte vagy gyakorlásának szünetelése – sem tette kézenfekvővé a katolikus autonómia kiépítését. Mindössze annak plébániai alapsejtje, a katolikus egyházközség mint olyan került megszervezésre 1919-től előbb a fővárosban, majd igencsak vontatottan az egyházmegyékben is.⁶² Két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az egyházközségek országosan egységes igazgatási szervezetét elfogadják és 1939. január 1-jével életbe léptessék.⁶³ Időközben az is egyértelművé vált, hogy míg 1919-ben egy tényleges katolikus autonómia alapsejtjeként kerülhetett sor ezek megszervezésére, később elvesztették önkormányzati jellegüket, és az ordinariusnak szorosan alárendelt egyházi adóbehajtási szervvé degradálódtak. Az adóztatási funkció mellett az 1930-as évek második felétől formálisan az egyházközségek lettek az országos *Actio Catholica* helyi alapsejtjei, a hitbuzgalmi élet

61 Az 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről.

62 *Gergely Jenő*: A katolikus egyházközség (autonómia), mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919–1944). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9(1997) 3–4. sz. 131–141.

63 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m.

alsó fórumai, ám a gyakorlatban ez a hitéleti tevékenységük sem öltött szervezeti formát.⁶⁴

Az is tény, hogy az egyes országos autonómia-szervezeteket időnként korszerűsítették, a változó körülményeknek megfelelően kiigazították. A változások közül az unitárius egyházi alkotmány 1919 után hatályba lépő módosítása nem képezheti vizsgálódásunk tárgyát, mert joghatósága kívül esik Magyarország területén. Ugyanis a magyarországi egyetlen unitárius egyházkör jurisdictionalis kapcsolatát a kolozsvári püspökséggel a román állami törvények felszámolták. A református és az evangélikus egyházak két háború közötti, évekig elhúzódó országos zsinatai bizonyos részkérdésekben átalakították a dualizmus kori egyházalkotmányokat, másként szabályozták egyes tisztségek betöltését (pl. a zsinat és a konvent elnöki funkciójának esetében vagy a lelkészek meghívásának előtérbe kerülése a választással szemben). Az is tény, hogy a szabályzatokat kiegészítették a hitéleti kérdések beemelésével, ezáltal „egyháziasabbá” tették az addig inkább merő jogi szabályozásokat tartalmazó egyházalkotmányukat.

Az izraelita hitközségek többsége a kongresszusi szabályokat követő, neológ irányzathoz tartozott, amelyeknek nem volt mindig zavartalan a viszonya a hagyományokhoz inkább ragaszkodó ortodox hitközségekhez. Az állam ekkor is egyetlen felekezetnek, de azon belül jogilag elkülönült vallási szervezetnek tekintette a neológ, illetve ortodox irányzatot. Ennek tudható be, hogy a felsőházról alkotott 1926-os törvény mindkét irányzat egy-egy választott vallási vezetőjének biztosított képviseleti helyet a törvényhozás második kamarájában.⁶⁵ (Ezek választását az állam szabályozta, így egyik irányzat autonómia-szervezetének szabályai közé sem kellett ezt beiktatni.) Valószínűleg a felsőházi képviselet esetleges lehetősége készítette 1928-ban a status quo ante irányzat (ti. az 1868-as országos izraelita kongresszus előtti állapotokhoz ragaszkodó, egyik irányzathoz sem csatlakozott) híveit arra, hogy megalkossák saját hitközségeiket és azok *Országos Szövetségét*.

Az autonómia-szervezetek összehasonlító elemzése

Az egyes egyházak autonómia-szabályzatai számos hasonlóságot mutatnak, elsősorban is azok felépítését, struktúráját tekintve. Az egyházi önkormányzatoknak három típusa különböztethető meg: 1. amikor az autonómia-szervezet és az egyházszervezet teljes egészében egybeesik, azonos; 2. amikor az egyházkormányzat és az önkormányzat inkább csak összefonódik, és 3. amikor az egyházi szervezet

64 Az Actio Catholica-ról ld. *Gergely Jenő*: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950. Bp. 1977. 171–194.

65 Az 1926. évi XXII. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. A neológ és az ortodox irányzatú izraelita hitközségek választhattak egy-egy rabbit a felsőházba a felekezet képviseletének. A neológok Löw Immanuel szegedi főrabbit, az ortodoxok Reich Koppel pesti főrabbit küldték a második kamarába.

és az autonómia szervei határozottan különválasztva működnek. Az önkormányzat kompetenciája különösen az egyház „külső életére”, megjelenésére, igazgatására, vagyonára, iskoláira és külkapcsolataira (ti. más felekezetekhez, hatóságokhoz és az államhoz fűződő kapcsolatokra) terjed ki. A szabályzatok, egyházi törvények és alkotmányok „preambulumában” legtöbb esetben meghatározzák az adott egyház mibenlétét, fogalmát, jellegét. Ezt követően leírják szervezeti felépítését, az alapoktól, az alapsejtektől felfelé egészen az országos csúcsszervezetig. Mindegyik fokozatnál részletezik annak összetételét, létrehozását, vezetőit és jogkörüket, kötelességeiket, alá-fölrendeltségi viszonyait. A szabályzatok esetenként csak ezekre a tárgykörökre terjednek ki, más esetekben külön fejezetek vagy törvénycikkek tárgyalják az egyházi autonómia hatáskörébe tartozó egyéb területeket, így az egyházi jogszolgáltatás (bíráskodás), az egyházak gazdálkodása (adóztatás), az egyházak iskoláinak szerteágazó témaköreit.

Az autonómia szempontjából a lényegi kérdéseket az említett első rész tartalmazza. Az egyházi testületek által alkotott szabályozás értéséhez és elhelyezéséhez a polgári államélet struktúrájában szükséges szem előtt tartanunk azokat az állami egyházjogi törvényeket, rendeleteket, jogszabályokat, amelyek a másik fél, az állampolgárok összességét képviselő polgári állam oldaláról határozzák meg az egyházak autonómiájának kiterjedését, kereteit, mozgásterét. Ezekről általában véve megállapíthatjuk, hogy lényegüket tekintve liberális mentalitásúak, egyértelműen biztosítják a lelkiismereti és vallásszabadságot, valamint az egyházak és felekezetek működési szabadságát. Így messzemenően lehetővé tették, hogy az ún. nemzeti egyházak autonómiájának keretei kínálják a kellő feltételeket a kultúra, nyelv, iskolaügy fejlesztéséhez. Véleményünk szerint az egyházi autonómia keretei között bontakozott ki ezen nemzetiségek nemzetté válása, fejlődött és szilárdult meg a vallással szimbiózisban lévő nemzeti identitása.

Az egyház vagy felekezet definiálása

Az egyes önkormányzati szabályzatok, törvények csak abban az esetben tartalmaznak erre vonatkozó pontokat, §-okat, ha az egyház öndefinícióját nem sorolják a hitvallás tárgykörébe. Így az ortodox egyházak önkormányzati szabályzatai, vagy a katolikus autonómia-kezdemények, sem a Státus, sem az 1939-es egyházközségi szabályzat nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Annál egyértelműbb az 1882-es református egyházalkotmány 2. §-a, amely kimondja, hogy „a magyarországi ev. ref. egyház zsinat-presbiteri rendszer szerint igazgatja magát”.⁶⁶

Az evangélikus egyház 1893-as alkotmánya inkább csak körülírja az egyház ismertetőjegyeit s annak zsinati jellegét hangsúlyozza, és majd csak a későbbi, főként két világháború közötti módosítások eredményeként közelít a zsinat-presbiteriális jelleghez. Az 1. § szerint „a magyarországi ágostai hitvallású evang.

⁶⁶ Szemecz E.: i. m. 108.

keresztyén egyházat híveinek összessége alkotja”. Ezt erősíti meg a 11. §.: „Az ágost. hitv. evang. egyházban minden hatalom az egyházközségből ered.” (Az egyházközségekbe pedig minden evangélikus beletartozik.) Az egyház önkormányzatát is részben annak hitelveiből vezetik le: „2. §. A magyarországi ágost. hitv. ev. keresztyén egyház, hitelveiben, országos törvényekben és százados gyakorlatban gyökerező önkormányzati jogánál fogva, a vallást és egyházat érdeklő ügyekben önállóan és szabadon intézkedik, épségben maradván Ófelségének, a királynak, az ország törvényeiben meghatározott legfőbb felügyeleti joga.” Az alaptörvény az egyház testéhez tartozónak tekinti annak iskolai és jótékonyági intézeteit, az egyház önfenntartásának eszközeit (vagyon, alapítvány stb.). A zsinat-presbiteriális elv helyett kimondja: „5. §. Az ágost. hitv. evangélikus egyház törvényalkotási jogát törvényes zsinatán gyakorolja; minden egyéb ügyét, a jelen törvényben meghatározott fokozatos testületek és törvényesen megválasztott tisztviselők intézik.”⁶⁷

Az izraeliták kongresszusi szabályzatának 1. §-a megállapítja, hogy „a magyar és erdélyhoni izraelita községek hitközségek, a szokásos izraelita istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézeteknek kebelökben fenntartása és azoknak alkalmas tisztviselők általi vezetése és kezeltetése céljából”.⁶⁸ A definíció tehát nem az izraelita vallásra vonatkozik, hanem a comitas judeorumból hitközséggé vált zsidó közösség mibenlétére. Az ortodox zsidók önkormányzati szabályzata már egyértelműen utal annak vallási alapjaira: „1. §. Magyar- és Erdélyország hittörvényhű (ortodox) zsidói – Askenázim és Szezárdim –, kik hajdan óta a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények alapján állanak, önálló autonóm hitfelekezetté alakulnak meg. 2. §. A Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények és szabványok – az askenáz és szezárd vallásgyakorlatok egyenlő jogosultságának épen hagyásával – megcsonkíthatlan zsinórmértékül szolgálnak a hitfelekezet és a hitközségek minden vallási, hitgyakorlati és szertartási ügyeire nézve.”⁶⁹ (Az unitárius és a baptista autonómia-szabályzat nem tartalmaz az egyház mibenlétére vonatkozó passzusokat.)

Az autonómia (vagy egyházszervezet) alapegysége

Míg az alulról felfelé demokratikus jelleggel, választással építkező egyházi struktúránál az önkormányzatiság alapegysége az egész egyházon belüli iurisdictio forrása, addig a felülről lefelé hierarchizált, kánoni kinevezésen alapuló egyházszervezet esetében az esetleg létező önkormányzati alapegység nem saját jogon, hanem ráháramló (átengedett) joghatóságnál fogva gyakorol bizonyos funkciókat.

67 I. m. 53–55.

68 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 1. §.

69 Szervező alapszabályzat i. m. 438.

Időrendben haladva először az unitárius egyháznál megállapíthatjuk, hogy az egyház és az önkormányzat alapegysége az „eklézsia”, amely „keblileg maga kormányozza magát, a köri hatóság egyenes és az összes hatóság főfelügyelete alatt” (46. §.).⁷⁰ Az eklézsia vagy egyházközség köteles iskolát állítani és fenntartani. Az eklézsia egyházi előljárója a pap, világi részről a kebli gondnok, akiknek munkáját két-két egyházi segíti. Az eklézsia legfőbb testülete az eklézsiai gyűlés, amelyen a választott kebli gondnok elnököl. Az egyházi gyűlés végrehajtó szerve a kebli egyházi tanács (presbitérium), tagsága az eklézsia véneiből és az eklézsiai gyűlés által választottakból áll, elnöke a kebli gondnok.

A protestáns egyházaknál maradv a református egyházalkotmány terjedelmes fejezetben (I. fejezet 10–33. §.)⁷¹ tárgyalja az egyház alapegységének, az egyházközségnek a mibenlétét, működését, jogait és kötelességeit. Az egyházközségnek különböző „fokozatai” vannak, teljes jogkörrel és szervezettel, tartozékokkal az anyaegyházközség bír: ennek van saját maga által, állandóan fenntartott önálló temploma és legalább egy önálló, rendes lelkészi hivatala, valamint iskolája. Társegyházak azok, amelyek együttesen tartanak fenn egy önálló rendes lelkészi hivaltalt. A leányegyházközségek azok, amelyek erre nem képesek, valamely anyaegyházhoz vannak csatolva, de ezeknek is legalább iskolájuk és tanítójuk van. Végül fiókegyházak azok, amelyek önállólag sem lelkészt, sem tanítót nem tartanak. A református hívek – a felnőtt korú férfiak és nők – mindig annak a helyi egyházközségnek rendes tagjai, ahol a polgári községnek is tagjai. Az egyházközségi tagság további feltétele az egyházközségi terhek rendes és állandó viselése. A tagok kötelessége gyermekeik vallásos neveléséről gondoskodni, az egyházi törvényeket megtartani. Az egyházközség tagjainak joga az egyházi szolgáltatások igénybevétele, és a részvétel az egyházközség jogkörébe tartozó választásokban. Az egyházközség kollektív jogait és kötelességeit részletező §-ok szólnak a lelkészválasztásról, a presbiterek és az egyházközségi gondnok választásáról. A hívek számának megfelelő létszámú presbitériumnak csak felnőtt korú (24 éves) férfiak lehetnek tagjai, részint hivatalból (így a lelkész, a gondnok, a tanító és más tisztségviselők), részint az egyházközség közgyűlése által tartott választás révén. A választás 12 évre szól, a választottak negyedét háromévente rotációs jelleggel kicserélték. A református egyházban alapelv, hogy minden szinten kettős – világi és lelkész – elnöklés van. A kettős elnöklés a presbitériumokban is érvényesült, ám most ez a szabályzat (28. §.) a presbitérium elnökének a rendes vagy helyettes lelkészt tette meg. (Ez a lelkészi elem térnyerését jelentette. A jogok és kötelességek a helyi egyház egész életét átfogták, ezeket nem részletezzük.)

A presbitérium a „tiszteletes magaviseletű egyháztagok közül” ún. egyházfiakat választ, akik bizonyos feladatok elvégzésével bízhatók meg. Az olyan egyházközségekben, ahol továbbra is kettős elnöklés van, ott egyházközségi fő-

⁷⁰ Az unitárius egyház i. m. III. 166.

⁷¹ *Szemnecz E.*: i. m. 110–116.

gondnokot és al gondnokokat választanak, akiknek feladata elsősorban a vagyoni kérdések kezelése és felügyelete. A presbitérium választhatja „a szegények és árvák gondnokát”. Az egyházközség által fenntartott népiskola főhatósága a presbitérium és az általa választott iskolaszék.

Az evangélikus egyházalkotmány az egyházközséget a következőképpen definiálja: „24. §. Ágostai hitvallású evangélikus keresztyéneknek közös vallásgyakorlat végett szervezett testülete egyházközséget (gyülekezetet) képez.”⁷² Itt is vannak anyaegyházközségek, leányegyházak és fiókegyházak. Azokat a helyeket pedig, ahol bár élnek evangélikusok, de nincs egyházközségük, szórványhelyeknek nevezik. Az evangélikus hívek annak az egyházközségnek a tagjai, amelynek a területén legalább hat hétig rendes lakhelyük van és az egyházközség terheit viselik, de akkor is tagok lehetnek, ha nem ott laknak, de a terheket viselik. Figyelmet érdemlő pontja a szabályzatnak, hogy „az egyházközségeknek nyelvek szerint való elnevezése meg nem engedtetik” (31. §.).⁷³ Ekkor az evangélikus hívek harmada magyar, másik harmada szlovák, s harmadik harmada német anyanyelvű volt. A szabályzat értelmében viszont a megnevezés csak magyar lehetett, amint az egyházban használt hivatalos nyelv is az államnyelv volt.

A protestáns felekezetek esetében megállapíthatjuk, hogy náluk az egyházszervezet és az autonómia-szervezet nem kétféle struktúrát jelent, hanem az egyházszervezeti egységek, szintjei rendelkeznek önkormányzattal. Tehát az egyházközség (eklézsia, gyülekezet) ezen egyházak alapfokú kormányzati testülete, szervezete, amely önmagát kormányozza. (Ez az alapelv érvényes az egyházak felsőbb szintű testületeire is.)

A nálunk protestáns kiségyházként élő baptisták egyházszervezete és önkormányzata közelebb áll az izraelita felekezetéhez, mint a történelmi keresztény egyházakéhoz. Ennek két szintje van: az alapjában véve magát az egyházat jelentő „alapszint” és ezek összességét képező országos szervezet. Az egyházszervezet 1. §-a szerint „a baptisták kisebb és nagyobb gyülekezeteket, azaz hitközségeket képeznek”.⁷⁴ Egy helyen vagy egy vidéken élő baptisták akkor alakíthatnak hitközséget, ha képesek hitszónokot, imaházat és vasárnapi iskolát fenntartani. Egyik hitközség a másiktól teljesen független. A baptista felekezet önkormányzata nagymértékben hasonló az izraelitákéhoz. A 13. § szerint ugyanis „a hitközségek felett semminemű egyházi főhatóság vagy egyházi földi egyén fennhatósági vagy papi fejedelmi jogot nem gyakorolhat. E szerint a baptista hitközségeknek földi főpapjuk, kerületi vagy országos előljárójuk, vezetőjük vagy országos püspökjük nincsen”.⁷⁵ A hitközséget „elérendelt” szolgák vezetik, akiket a hitközségi gyűlés választ, majd ordinálásuk a vének kezének az ordinálandó fejére tételével, imával történik. A hitközség vezetője az előljáró, a hitszó-

72 I. m. 56.

73 I. m. 57.

74 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/IV. 389.

75 I. m. 394.

nok a hitközség prédikátora. Az előljárót a vének támogatják, a hitszónokot az evangélisták. A diakonusok a hitközség vagyonát gondozzák.

Az egyházat jelentő hitközségek vagy gyülekezetek csupán egységes képviselőjük érdekében választanak országos szervet, ami nem hierarchikus felsőbb-ség. A 4. § szerint „több hitközség azon célból, hogy közös közigazgatási dolgaik egyöntetűek, érdekeik megóvása, nemes céljaik sikeresebben elérve és a hatóságokkal szemben könnyebben képviselve legyenek, szövetkezetté alakul”.⁷⁶ A baptista szövetkezetet a hitközségek választják, s egy elnökkel az élén az ugyancsak választott vezetőség irányítja.

Mindhárom izraelita irányzat önkormányzatában az alapegység a zsidó hitközség. Mindegyiknél hangsúlyozzák a hitközségek teljes autonómiáját és egymástól való függetlenségét. Azt is mondhatnánk, hogy ezek az autonómia-szabályzatok szinte kizárólag a hitközségekről, azok vezetőiről, alkalmazottairól, jogkörükről és kötelességeikről szólnak, míg az országos képviselői szervek (az „irodák”) ehhez képest másodlagos fontosságúak.

A kongresszusi szabályzat részletesebben határozza meg a hitközség mibenlétét, szervezetét és működését. Az egy közigazgatásban lakó neológ zsidók egy hitközséget képeznek. A hitközségnek imaházat (zsinagógát), saktert és hitszónokot (rabbit) kell fenn-, illetve eltartania. A hitközségnek teljes jogú, választható és választójoggal bíró tagjai azok a felnőtt korú férfiak, akik részt vesznek a hitközségi terhek viselésében (ekkor legalább évi 2 ft.). A hitközség teljes jogú tagjai hároméves mandátummal községi képviseletet és előljáróságot választanak, amely együttesen képezi a közgyűlést. Az előljáróság elnökből, pénztárnokból és tagokból áll. A hitközség nem vallási ügyeiben a közgyűlés az illetékes, és az előljáróság hajtja végre annak határozatait.

A szabályzat a hitközségi hivatalnokok között első helyen a rabbit nevezi meg, akit a közgyűlés szabadon választ, s akivel írásbeli megállapodást (szerződést) köt. A rabbi joga és kötelessége elsősorban is „a nyilvános isteni tiszteletré rituális és liturgiai tekintetben felügyelni” (43. §),⁷⁷ a templomi hitszónoklatot tartani, a talmud tanulmányozását irányítani stb. Az ugyancsak fizetéses hivatalnoknak számító sakter működése felett rituális szempontból a rabbi gyakorolja a felügyeletet.

Az ortodox szabályzat a hitközséggel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy működésében minden tekintetben meg kell felelnie a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvényeknek. Az autonómia-szabályzat itt tárgyalja a Chevra-Kadischa – szent egylet – működését, a hitközségi bíraskodást, az oktatást, végül a rabbik feladatait. A rabbi elsődleges feladatát „a hittörvények tanítása- és magyarázatában, vallásügyi kérdéseknek a Schulchan-Aruch értelmében való megoldásában, nyilvános hitszónoklatok tartásában” jelöli meg.⁷⁸

⁷⁶ I. m. 390.

⁷⁷ I. m. 43. §.

⁷⁸ Szervező alapszabályzat i. m. 445.: 24. §.

A hitközségek regionális képviselőinek intézményes szervei csak a neológ irányzatnál léteztek, mégpedig 26 községkerület formájában. A községkerületek élén választott kerületi képviselő és elöljáróság állt. A szabályzat konkrétan felsorolta az egy-egy községkerületbe tartozó hitközségeket vármegyék, illetve szabad királyi városok szerint. A kerületi képviselő közvetítő szerv volt az országos iroda és a hitközségek között. Végül az országos képviselők összetételét és funkcióit kellett szabályozni. A neológoknál az egyetemes gyűlés az összes felekezethez tartozó zsidó állampolgár szabadon választott képviselője, amelynek határozatait az említett adminisztratív szervezetek közvetítették a hitközségek felé. (Az ortodox szabályzat nem szól az országos szervezetről sem.) A status quo ante hitközségek esetében sincs „középszintű” testület, hanem csak a hitközségek *Országos Szövetsége*, amelynek funkciója azonos a kongresszusi szabályzatban lévő egyetemes gyűlésével, illetve országos irodájával.

Az episzkopális egyházak közül nézzük meg előbb az ortodoxok autonómiájának mibenlétét. Egyértelműen megállapítható, hogy náluk előbb egy világos, jól strukturált hierarchikus egyházi szervezet jött létre: „a metropóliai egyháztartomány elemét a papság és a hívők népe képezi; alkatrészei pedig a következők: 1. A plébániák, 2. az esperességek, 3. a zárdák és 4. az egyházmegyék”.⁷⁹ Az egyházmegyék egyháztartományt (metropóliát, érseki tartományt) alkotnak. A görögkeleti egyházban elkülönül egymástól a klerikus és a világi elem, a papság és a hívek. Az egyházszervezet pedig lényegében követi a katolikusokét (ami a közös eredetre vezethető vissza).

Hogyan működik ennek az egyházszervezetnek az önkormányzata? A szabályzat szerint a metropóliai papságot és népet az egyháztagság „feljogosítja minden egyházi, iskolai, és alapítványi ügy tárgyalásában személyesen vagy képviselők által való részvételre, és kötelezi egyszersmind mindazon terhek viselésére, amelyekről az egyház jóléte függ”.⁸⁰ Az önkormányzat tehát a hitelvi kérdéseken kívül mindenre kiterjed. Az irányítás sajátos ötvöze a kollektív részvételnek és a választott testületeken keresztüli közreműködésnek. A különböző egyházkormányzati szinteken érvényesülő autonómia törvényalkotó és végrehajtó testülete a választott plébániai, esperességi, egyházmegyei zsinat, valamint a nemzeti egyházi kongresszus (metropóliai zsinat). Az egyházi, iskolai és alapítványi (vagyoni) ügyek kezelésére minden plébániában és esperességben egy-egy bizottság és gondnokság, az egyházmegyében és metropóliában pedig konzisztórium állítatik fel.

Ha részletesebben megvizsgáljuk a plébániai autonómiát, akkor kitűnik, hogy az ortodox egyházban az egyházszervezet és az autonómia-szervezet, mint olyan megkülönböztethető egymástól, ám a kettő szorosan összefonódik. Ezt bizonyítja a plébániáról adott definíciójuk is: „1. §. A plébánia, mint egyházközség: a keresztények egyesülete egy vagy több egyháznak, iskolának és temető-

79 Szemecz E.: i. m. 11.: II.

80 I. m. 11–12.: III.

nek, egy vagy több lelkésznek, tanítónak, s a többi megkívántató személyzetnek anyagi és erkölcsi eszközökkel való fenntartására.”⁸¹ (Amelyik ilyenek fenntartására nem képes, az leányegyház.) Az önmeghatározásban a leginkább figyelemre méltó, hogy mintegy szinonimaként használja a plébánia és az egyházközség fogalmát, ám a szabályzat további pontjaiban inkább a plébánia, és nem az egyházközség szerepel az autonómia gyakorlójaként.

A plébánia teendőit a plébániai zsinat, a plébániai bizottság és a plébániai gondnokság útján végzi. A zsinat tagja a plébánia minden nagykorú, önálló, feddhetetlen magaviseletű és egyházi kötelességeit (a teherviselést is) teljesítő tagja, tehát az ilyen nők is. A zsinat elnöke a helyi lelkész. A plébániai zsinat fontos joga volt – az esperes által tett személyi javaslatok alapján – a lelkész, segédlelkész, diakónus, a tanárok és tanítók megválasztása. A zsinat tagjai közül választják 3 évre a plébániai bizottságot, amelynek a feladata az egyházközség külső képviselete, az autonómia hatáskörébe tartozó ügyek vitele, intézése. A bizottság tagjai közül elnököt választ. A plébániai gondnokság (*epitropia*) tagjait a zsinat választja, akik az egyházközségi, iskolai és alapítványi vagyont kezelik.

A katolikus egyházban az autonómia már említett erdélyi megvalósulása és az 1939-es egyházközségi szabályzat csak hozzávetőleges összehasonlítási alapot jelenthet. Az első bár Erdélyben országos testületnek számított, amint az Erdélyi Fejedelemségnek is egyetlen katolikus püspöksége volt, a gyulafehérvári, ám ha ezt a polgári korban – az unió után – akarjuk értelmezni, kétségtelenül nem tekinthetjük többnek és másnak, mint a magyar állam területén lévő egyik püspökség, jelesen a gyulafehérvári igencsak specifikus önkormányzatának, amelyből nem vonhatunk le országos vagy egyetemes igényű konzenkvenciákat. Ugyancsak korlátozott értelemben tekinthető az autonómia alapegységének az országosan megszervezett egyházközség, hiszen az szigorú hierarchikus ellenőrzés alatt állt és önkormányzati jellege háttérbe szorult a hitéleti (*Actio Catholica*) és adóztatási funkciókhoz képest.

A katolikus autonómia megvalósult szerveivel kapcsolatban a szabályzatok abból indultak ki, hogy az önkormányzat nem érintheti a megyéspüspök (az *ordinarius*) jurisdicchioját, valamint a kegyurasággal járó jogokat és kötelességeket, továbbá az állami és/vagy egyházi „tanhatósági” jogokat sem. Az „erdélyi püspökmegyei róm. kat. Státus” az egyházi autonómiát két szinten gyakorolta: a) az egyházközségekben a község tagjaiból alakult gyűlés és a gyűlésen választott egyházközségi tanács által, b) az esperesi kerületekben az egyes községek papjaiból, képviselőiből és „néhány hivatalosokból” alakuló kerületi vegyes gyűlés által.

Amint az egyháznak, úgy az autonómiának is alapegysége a plébánia. „4. §. Minden plébániában az egyház és iskola ügyeit ugyanazon egyházközségnek arra jogosult tagjai intézik és gondozzák.”⁸² (A fiókegyházak önkormányzati tekintet-

81 I. m. 13.

82 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 296.

ben is a plébániához, az „anyaközséghez” tartoznak.) Az egy plébánia–egy egyházközség elv szerint a plébánia területén lakó, a szabályzatban szereplő kritériumoknak megfelelő hívek lehetnek az egyházközség tagjai: „5. Az egyházközségekben minden kat. családfő, ki önálló házat tart és semmi bélyegző és botránkoztató cselekedettel keresztény kat. jellemét be nem szennyezte, az egyházközségi gyűlésnek tagja, s mint ilyen, szavazattal bír az egyházközségi ügyek intézésében.”⁸³ Eszerint a katolikus egyházközség autonómia-testületének, a közgyűlésnek csak a felnőtt korú, családfőnek számító, önálló házzal (háztartással) rendelkező, tehát vagyonnal és állandó lakhellyel bíró férfiak lehettek tagjai. A másik kritérium erkölcsi-hitbeli volt: a katolikus „jellem” sérelme lehetett az elválás, házasság nélküli együttélés, köztörvényes bűncselekmény, erkölcstelen életvitel stb. (A fentiek azonban az egyházközségi közgyűlés szavazattal bíró tagságára vonatkoznak, és nem jelentik azt, hogy mások – nők, fiatalok – ne számítottak volna az egyházközségbe tartozó híveknek.)

Mire terjedt ki a plébánia melletti egyházközség joghatósága? „6. Az egyházközségi gyűlés hatásköre kiterjed a községi templom és iskolára, ezeknek vagyongára, a községben létező kegyes alapítványokra, az egyházközségi tanács tagjainak és az esperesi gyűlésre, illetőleg a státusgyűlésre küldendő képviselőinek, továbbá a kántortanítónak megválasztására, végül a lelkész megválasztására is, az arra jogosult községekben.”⁸⁴ Az egyházközségi közgyűlés elnöke rendszeren a plébános. A „végrehajtó szervet”, az egyházközségi tanácsot három évre az egyházközségi közgyűlés választja, amelynek élén a főgondnok áll, aki mellett van egy algondnok, továbbá 6–12 egyházközségi tanácsos. A tanács elnöke is a plébános, akinek itt a helyettese a főgondnok.

Az 1939-ben véglegesített katolikus egyházközségi önkormányzat (szabályzat) valamennyi autonómia közül a legszűkebb volt. Eszerint minden katolikus plébánia egyházközséget képez, a fiókegyházak és a nagy plébániák egyes részei külön is egyházközséget alakíthatnak. (Tehát egy plébánia–több egyházközség elv szerint.) Az egy nagyobb közigazgatási egységben lévő több plébániai egyházközség együttesen ún. Egyházközségi Tanácsot alakíthat. (Ilyen tanács eredményesen működött Budapesten.) „3. §. Minden katolikus tekintet nélkül korára és nemére, annak az egyházközségnek tagja, amely egyházközség területén ingatlana vagy hat hét óta állandó lakása van.”⁸⁵

Az egyházközség tagjai közül egyházközségi választójoggal azonban csak a 24 év felettiiek rendelkeznek, amennyiben rendszeresen részt vesznek az egyházközségi terhek viselésében (azaz fizetik az egyházi adót). A számos kizáró ok között említhető az egyházi fenyték alatt állás, a házastárstól való különélés (elválás) vagy az egyházi adó fizetésének egy évig történő elmulasztása. Az sem lehet

83 I. m. 297.: 5. §.

84 I. m. 6. §.

85 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m. 3. §. Ld. még: A Budapesti Rk. Egyházközségek első tíz éve. Szerk. Hauser Ignác. Bp. 1930.

választó, aki gyermekét nem nevei katolikus vallásban, kényszerítő ok nélkül nem katolikus iskolába járattja, végül aki köztörvényes bűncselekményt követett el és büntetés alatt áll.

Az egyházközség önkormányzati testülete az egyházközségi képviselőtestület, amelynek a 30 év feletti választók lehetnek tagjai. Létszáma minimum 20 fő (ezer hívő után), maximum 60 fő lehet. Hivatalból tagjai a plébános mellett a lelkészek, a kegyúr vagy annak képviselője és a tanintézetek képviselői. A három évre történő választás a plébános által jóváhagyott hivatalos lista szerint történik, a tagok rotációs jelleggel cserélődnek. A képviselőtestület tagjainak 1/5-ét az egyházmegyei hatóság nevezi ki. A képviselőtestület egyházi elnöke a plébános, aki az egyházközséget az egyházi és közigazgatási közegek felé képviseli. Az egyházközségi képviselőtestület saját tagjai közül három évre tisztikart és egy világi elnököt választ, aki azonban nem egyenrangú az egyházi elnökkel. (Az ordinariussal pl. csak az egyházi elnök, a plébános érintkezhetett hivatalosan.)

Az egyházközségi képviselőtestület tagjai közül ún. egyházközségi tanácsot választ, amelynek létszáma a képviselőtestület taglétszámának 1/3-a lehet. Funkciója a képviselőtestület határozatainak végrehajtása. Ennek is a plébános az elnöke.

Ha az egyházközség egyúttal a plébánia kegyura is, akkor az autonómia hatáskörébe tartozik a kegyúri jogok gyakorlása. Egyébként bővebb jogai csak a katolikus elemi népiskolával kapcsolatban vannak: annak tanítóit áthelyezheti, javadalmazásukat meghatározza, az iskolafenntartás terheit viseli. Ugyancsak az egyházközség gondoskodik a templom vagy kápolnák, a plébános és kántorlak, a keresztek stb. gondozásáról, anyagi fenntartásáról. Az egyházközség egyben az *Actio Catholica* helyi alapszervezete, amelynek működését azonban nem az egyházközségi önkormányzat, hanem az *Actio Catholica* országos központja szabja meg. Az alapszintű katolikus autonómia korlátait egyértelműen megszabják: „58. §. Hitelvi, egyházfegyelmi, egyházkormányzati ügyek, templomvagyon és nem egyházközségi javadalmak, a lelkipásztorkodás, valamint az istentisztelet ügyei nem tartoznak az egyházközségi képviselőtestület hatáskörébe.”⁸⁶ További korlátozást jelentett, hogy az egyházközség a saját vagyonát is csak az egyházmegyei rendeletekben lefektetett szabályok szerint kezelhette. Az autonómiának kemény határokat szabott az ott illetékes kegyuraság, a Canonica Visitatioban biztosított jogok és köteleességek, végül a hitbuzgalmi téren az *Actio Catholica*. A katolikus egyházközségek számára a püspöki kar nemcsak ezt a szabályzatot dolgozta ki és hagyta jóvá a kormányzati megerősítést követően, hanem külön adóztatási szabályzatot is életbe léptetett.⁸⁷ Tehát annak kivetését, mértékét és behajtását is az egyházi főhatóság szabta meg.

86 A magyarországi katolikus egyházközségek i. m. 58. §.

87 Ugyanitt közlik a 10 §-ból álló Adóztatási szabályzatot is.

A középszintű egyházi önkormányzatok

Az egyházszervezet középső kormányzati szintjeinek is működtek autonóm szervei, illetve azok is rendelkeztek önkormányzattal. Az erdélyi katolikus Státusnál maradvá az esperesi kerületek tartoztak ide, amelyeknek önkormányzatát az espereskerületi vegyes gyűlések gyakorolták. A vegyes gyűlésnek vannak hivatalból tagjai, illetve választott tagjai. Hivatalból tagok az esperesi kerületben működő lelkipásztorok, az itteni iskolák igazgatói, a világiak közül pedig a kerületben hivatalt viselő főbb katolikus hivatalnokok, illetve kegyurak (*patronusok*). Választott tagok a kerületi főgondnok és két aligondnok. Őket az esperesi kerületben lévő egyházközségek választójoggal rendelkező tagjai választják. A kerületi vegyes gyűlés választja meg a státusgyűlésre a papi és a világi képviselőket. Elnöke az esperes, hatásköre ugyanazon tárgyakra terjed ki, mint az egyházközségé, csak ezeket középfokon intézi (közvetít a püspök és a plébánia, illetve a státus és az egyházközségek között).

Az ortodox egyházak autonómiája ehhez sok szempontból hasonlít. Ott is a középszint az esperesség, amelynek ugyancsak közvetítő funkciójú önkormányzata van (az egyházi, iskolai és alapítványi kérdésekben). Ügyeit az esperesi szék, esperességi zsinat, esperességi bizottság és esperességi gondnokság viszi. Ez a felépítés a plébániai autonómiától mindössze az esperességi szék felállításában különbözik. Ennek jellege teljesen eltérő a többi felekezet vagy egyház önkormányzatában található szervekétől: ez ugyanis kimondottan a klerikus elem, a papság autonómián belüli szerve, amelynek joghatósága is csak rájuk vonatkozik. Ennek tagjai az elnöklő esperes, hat döntő szavazattal bíró lelkész, egy tanácskozási jogú házasságvédő és jegyző. Az esperességi szék hatáskörébe tartozik a papok egymás közötti, a papok és egyházközségek közötti viták eldöntése, a papi jövedelmek felügyelete, a plébániai jegyzőkönyvek ellenőrzése. A házasságvédő előterjesztésében „kiegyenlíti és esetleg eldönti az eljegyzésre és házasságra vonatkozó egyenlenségeket kánoni részökben”.⁸⁸

A zsinat, a bizottság és gondnokság a középszintre emelt plébániai hatásköröket gyakorolja. Ezeknek inkább összetétele érdemel figyelmet, mert itt egyértelmű a világi hívek fölénye. Az esperességi zsinat tagjainak 1/3 része a papság, 2/3 része a világiakból kerül ki. A klerikus tagokat az ottani papság, a világiakat az egyházközségi tagok három évre választják. A zsinat elnöke az esperes. Az esperességi bizottságban is a fenti arányban kerülnek választásra a tagok, és annak elnöke is az esperes.

Az ortodox autonómia-szervezet foglalkozik a szerzetesekkel, pontosabban a zárdákkal is. (Mint ismeretes, a keleti kereszténységben nincsenek különféle szerzetesrendek, hanem egységes szerzetesség létezik.) Míután sem a szerzetesek, sem azok zárdái nem illeszthetők a hierarchiába, így az önkormányzati struktúrában is a következő felemás meghatározása található jogállásuknak:

⁸⁸ Szemecz E.: i. m. 19.: 33. §. 2.

„67. §. A zárda egyrésről az egyházközség kellékeit foglalja magában; másrésről pedig az esperességgel egyenjogú és mint olyan csak az egyházmegyei hatóságnak van alárendelve.”⁸⁹ Ez nyilván úgy értendő, hogy önkormányzatát illetően az egyházközségi-plébániai hatáskört gyakorolja, de „ki van véve” az esperes és az esperességi önkormányzat alól, és közvetlenül a püspök (az egyházmegye) alárendeltségében él. (Nem lévén az egyes zárdáknak rendtartománya vagy más felsőbb, szerzetesrendi előjárósága, hanem azok egymástól függetlenül működnek.)

A protestáns egyházaknál az unitáriusok, a reformátusok és az evangélikusok egyházszerzetében működnek a középszintű, autonómiával rendelkező egyházkormányzatok. Az unitáriusoknál az eklézsiák igazgatás tekintetében egyházi körökbe (környékbe) vagy egyházkörökbe (*tractus, dioecesis*) tagolódnak. A kör hatóság hivatalnokai az egyházi rendből: az esperes, a jegyző, az igazgató, a világiak közül pedig két-két felügyelő gondnok. Az egyházkör autonóm testülete az egyházköri gyűlés és az alpapi szék. A gyűlés választja az esperest, a felügyelő gondnokokat, a jegyzőt és az igazgatót. A gyűlésen kettős elnöklés van: az esperes és a hivatalában idősebb felügyelő gondnok. Mellettük tagok még a jegyző, az egyházkör papjai, iskoláinak tanítói, a kebli gondnokok és az egyházkörben lakó egyházi tanácsosok. „42. §. A kör gyűlés tárgya általában minden a környékben lévő eklézsiákat és iskolákat s azok jogait, vagyonát illető dolgok.”⁹⁰

A református egyházalkotmány szerint a középfokú kormányzati egység, az egyházmegye (ami megfelel az unitárius egyházkörnek, az ortodox és katolikus esperességeknek) önkormányzatát az egyházmegyei közgyűlés gyakorolja. Ennek hivatalból, közvetett képviselet útján vagy választással bekerülő tagjai annak. Elnökök az esperes és az egyházmegyei gondnok, mellettük hivatalból tag minden rendes vagy helyettes lelkész; közvetett képviselet révén minden egyes egyházközség annyi világi képviselője, ahány rendes lelkészi állomást tart fenn, az egyházmegye hatósága alatt álló népiskolák tantestületeinek két, s középiskolai tantestületek egy-egy képviselője, az egyházközségek által választott egyházmegyei tisztviselő; közvetlen választással egyenlő számban választott lelkészi és világi tanácsbírák. Ennek az autonómiának a hatáskörébe tartoznak az egyházi és iskolai közigazgatási ügyek.

Az 1882-es egyházalkotmány külön fejezetekben szabályozza az egyházmegyei jegyzők, ügyészek, a tanácsbírák, a gondnokok, az esperesek és a jegyzők feladatait és jogait. Az egyházmegyei gondnokot a presbitériumok élethossziglanra választják (ahol az új szabályozás életbe lépett, ott tíz évre), s fő feladata az egyházmegye képviselete a polgári hatóságokkal szemben. Az esperes választására ugyanígy kerül sor, akit az egyházmegye rendes lelkészei közül kell választani. Feladatait a gondnokkal együtt végzi, azzal az eltéréssel, hogy a vallásos szertartások és cselekmények szabályszerű végzéséért ő a felelős, továbbá köte-

89 I. m. 24.

90 Az unitárius egyház i. m. III. 165.

les az egyházmegye minden egyházát évente egyszer meglátogatni (*visitatio*). Fontos rámutatnunk arra, hogy a református egyházmegyében nem működött presbitérium.

Az evangélikus egyházalkotmányban is az egyházmegye vagy esperesség a középső szint. „82. §. Az egyházmegyének képviseleti és kormányzó hatósága az egyházmegyei közgyűlés.”⁹¹ Ennek tagjai hivataluknál fogva az esperes és al-esperes, az egyházmegyei felügyelő és másodfelügyelő, valamint további tisztviselők; az egyházközségek lelkészei és helyettes lelkészei, felügyelői és másodfelügyelői, az egyházmegye területén lévő evangélikus tanintézetek igazgatói. Választás alapján tagok az egyházközségek küldöttei és a tanítóegyesületek egy-egy választott képviselője. A közgyűlésen az esperes és a felügyelő párhuzamosan elnököl. Hatásköre lényegében azonos a reformátuséval, de jelentős eltérés, hogy itt nem a közgyűlés választja az esperest és a felügyelőt.

Az egyházmegyei közgyűlések között az esperesből és felügyelőből álló egyházmegyei elnökség képezi a végrehajtó szervet. Az esperest és a felügyelőt az egyházközségek, a tanítóképzők, az al- és főgimnáziumok általános szavazattöbbséggel választják. A szavazás levélben történik, a voksot lezárt borítékban küldik be az e célra kiküldött, szavazatbontó bizottságnak. A presbitérium intézménye itt sem ismeretes.

Felsőszintű és országos autonómiák

A) Protestáns egyházkerületek, ortodox püspökségek.

A református és az evangélikus egyházban az országos önkormányzat alatt még egy szint található: az egyházmegyét tömörítő egyházkerület. (Ez nem hasonlítható a katolikus metropolíához, ahol a suffragán püspökségek tartoznak egy egyháztartományba vagy érseki tartományba, sem az ortodox püspökségeket összefogó metropolíához. Az egyházkerület inkább megfelelné a katolikus és ortodox egyházmegyének, püspökségnek.)

Az egyházkerületek önkormányzata a református és az evangélikus felekezetnél nagyjából azonos. Önmeghatározásuk szerint „több egyházmegyének az egyházi közigazgatási kormányzás és rendtartás céljából felsőbb hatósággá egyesülése alkotja az egyházkerületet”.⁹² Az egyházkerület autonóm testülete a közgyűlés, amelynek tagjai a püspök és főgondnok (főfelügyelő) mint társelnökök, minden egyházmegyéből az esperes és a gondnok (felügyelő), és legalább további egy-egy lelkész, illetve világi képviselő. Rajtuk kívül még további egyházmegyei képviselők, a főiskolák, tanítóképzők, gimnáziumok egy-egy delegáltja, a reformátusoknál a presbitériumok által választott egyházkerületi tanácsbírák. Feladata az egyház „külső ügyeinek” vitele mellett az evangéliumi tan tisztasága

91 Szemecz E.: i. m. 64.

92 I. m. 69.: 108. §., a reformátusokról: i. m. 118.: 43. §.

feletti őröködés, a valláserkölcsei élet ápolása. Jelentős eseménye a közgyűlésnek a püspök évi jelentésének tárgyalása, amelynek kapcsán nyilván az egész egyházkerület ügyei napirendre kerülhetnek. Ugyancsak a közgyűlés választja meg a református egyházkerületnek az egyetemes konventbe küldött képviselőit.

A püspököt és az egyházkerület főgondnokát (főfelügyelőjét) az egyházközségek, a közép- és felsőfokú oktatási intézmények levélbeni szavazással életfogytiglanra választják, a püspököt az egyházkerületben működő rendes lelkészek (vagy teológiai tanárok) közül. Az evangélikus egyházalkotmányban ezen a szinten is működik a püspökből és főfelügyelőből álló ún. egyházkerületi elnökség. Mindkét esetben a püspök, illetve a főgondnok vagy főfelügyelő érvényt szereznek az egyetemes közgyűlés vagy zsinat határozatainak. Az egyházkerületben hozott döntéseket ők, vagy az ő felügyeletükkel az illetékes tisztviselők vagy szervezetek hajtják végre. Míg a református egyházban a püspök és a főgondnok teljesen egyenrangú és -jogú, az evangélikusoknál a püspöknek különleges jogai és kötelességei is vannak: bizonyos jogok és kötelességek a püspököt lelkészi és főpásztori jellegénél fogva illetik meg, továbbá „az egyházkerület közigazgatásának vezetése a püspök kötelességeihez tartozik”.⁹³

Az ortodox egyházban „85. §. az egyházmegye több plébánia, esperesség és zárda összessége, amelynek élén a püspök áll”.⁹⁴ A megyéspüspök az egyházmegye ügyeit az egyházmegyei zsinat és az egyházmegyei konzisztórium útján intézi. A három évre választott zsinat a papság és a nép képviselőiből áll, a püspökön kívül 60 tagból, akik közül 20 pap és 40 világi. (Tehát itt is az egyharmad-kétharmados arány érvényes.) A zsinat gondoskodik a vallásszabadság és az egyházi önkormányzat fenntartásáról, az egyházmegyei konzisztórium tagjainak megválasztásáról és végül a püspökválasztásról. A püspökválasztás titkos szavazással történik. A választás eredményét a metropolita elnökletével tartott püspöki zsinat tárgyalja, és ha azt jóváhagyja, akkor felterjesztik a királyhoz megerősítés végett. Ha ez is megtörtént, a metropolita felszenteli az új püspököt és „bevezeti” az egyházmegyébe.

Az egyházmegyei konzisztórium „az egész egyházmegyének igazgatási és igazságszolgáltatási közege egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben”.⁹⁵ Ennek tagjait (ülőket) az egyházmegyei zsinat választja, elnöke a megyéspüspök. A konzisztórium három tanácsra oszlik: van egy szorosan egyházi, az iskolai és a gondnoki tanács. Az egyházi tanácsnak csak egyháziak a tagjai, de a házasságvédő világi is lehet. Ez foglalkozik a szentségek kiszolgáltatásának, a szertartásoknak a rendjével, a papság belső ügyeivel. Az iskolai tanács a tanügyi kérdésekben illetékes, míg a gondnoki tanács kezeli az ingó és ingatlan vagyont, általában felügyel az anyagi kérdésekre. Az iskolai és a gondnoki tanács tagjai között 1/3 egyházi, 2/3 világi van.

93 I. m. 72.: 120. §.

94 I. m. 27.

95 I. m. 32.: 110. §.

B) Az erdélyi Római Katolikus Státus.

Ennek bevezetője leszögezi, hogy a Státus az erdélyi megyéspüspök egyházi és országos törvényekből fakadó jogait nem érinti, nem korlátozza. A Státus egyházmegyei önkormányzati testülete a püspök elnökletével működő státusgyűlés, végrehajtó szerve az egyházi főtanács, míg adminisztratív ügyeinek intézője az igazgatótanács.

A státusgyűlés tagjai az egyházi rendből, a világi rendből, illetve egyházi vagy világi minőségre való tekintet nélkül kerülnek ki. A tagok delegálását vagy választását igen bonyolult rendszer szabályozza, aminek az a végeredménye, hogy a tagok között a világiak jelentős többségben vannak. Az egyházi rendből tag 10 kanonok, 6 szentszéki ülnök, valamennyi (16) esperes, az Erdélyben ház- zal bíró rendtartományok főnökei, a püspöki papnevelde 4 tanára, a katolikus egyház által fenntartott tanintézetek klerikus igazgatói és a lelkészkedéssel foglalkozó papság 26 (választott) képviselője. Ehhez képest a világi rendből tagok a főispánok, a főkirálybírók, a főkapitányok, a szabad királyi városok polgármesterei, a 16 esperes kerület főgondnokai, s ugyaninnen 44 világi képviselő, valamint a nagyobb községek és a kegyurasággal bíró községek 42 képviselője. A harmadik kategóriából is valószínűleg inkább világiak kerültek be: a királyi kincstár két képviselője, a katolikus vallású kegyurak, a főgimnáziumok igazgatói, a fő- és al- gimnáziumi tanári karok egy-egy képviselője, az egyházi főtanács állandó tagjai.

A státusgyűlés a rendelkezése alá tartozó egyházi, iskolai és alapítványi va- gyon kezelésére nézve irányelveket állapít meg az egyházi főtanács számára; az erdélyi katolikus tanulmányi és nevelésügy felett önállóan intézkedik; képviseli az állam és az egyház közötti jogviszonyt; megválasztja az egyházi főtanácsot és annak elnökét. Nem tartozik hatáskörébe a katolikus hit- és erkölcstan, az egy- házkormányzat szervezete, a szertartások, az egyházfegyelem, a papi intézetek belszervezete, az egyházi javadalmak birtoklása és kezelése. A Státus közvagyo- na a tanulmányi alap, az ösztöndíjalap, a vallásalap, az árvaházi alap, az elemi iskolai tanítók fizetési és nyugdíjalapja.

Az egyházi főtanács a státusgyűlés jogait annak nevében és megbízásából gyakorolja, végrehajtja a gyűlés határozatait, kezeli a Státus közvagyonát, igaz- gatja az iskola és nevelés ügyét. A főtanács gyakorolja a vallásalapról eredő kegyúri jogánál fogva a lelkészfelajánlási jogot (ti. három személy ajánlását a püspöknek a kinevezendőre). A főtanács „felügyel a kat. Státus jogaira s az ezek érvényesítésére, megőrzésére vagy megvédésére szükséges intézkedéseket meg- teszi”.⁹⁶ A főtanács elnöke mindig világi katolikus férfiú, akit a státusgyűlés vá- laszt, tagja a gyűlés által egyháziakból és világiakból választott 12 fő.

A Státus Kolozsvár székhelyű igazgatótanácsát „a megyéspüspök, illetőleg a káptalani helynök és az egyházmegyei gyűlés [ti. a státusgyűlés – G. J.] által saját tagjai közül választott 8 egyházi és 16 világi képezi”. Hivatalból tagjai az egyházi főtanács világi elnöke, előadója és titkára. Az igazgatótanács elsősorban szemé-

⁹⁶ A vallás- és közoktatásügyi igazgatás i. m. II/II. 291.: 59. §. f.

lyi ügyekben volt illetékes, de általában véve „végrehajtja a közgyűlés határozatait, elintézi az iskola és nevelési ügyeket, s általában intézkedik mindazon ügyekre nézve, melyek az erdélyi egyházmegyei róm. kat. Státus önkormányzatára vonatkoznak”.⁹⁷

C) A görögkeleti szerb és román nemzeti egyházi kongresszus.

Az 1875-ös szerb nemzeti egyházi kongresszus önmeghatározása szerint „a szerb metropólia körébe eső görögkeleti hívek képvisellete egyházi, iskolai és ezekre vonatkozó alapítványi ügyekben”.⁹⁸ A kongresszus 75 képviselőből áll, akik közül 25 az egyházi és 50 a világi rendből választatik. A kongresszusnak méltóságuknál fogva tagjai a karlócai érsek (görögkeleti szerb metropolita és patriarcha), továbbá a megyéspüspökök (ekkor szám szerint hat). A képviselőket három évre választják és a kongresszus is háromévente ülésezik.

Ha a király főfelügyeleti jogát kiküldött királyi biztos útján kívánja gyakorolni, a biztos a kongresszus tanácskozásába és határozatainak meghozatalába nem folyhat bele, de a kongresszus csak az uralkodó engedélyével hívható egybe és azt joga van elnapolni vagy feloszlatni. A kongresszus elnöke a karlováci (karlócai) érsek metropolita-patriarcha, választott alelnöke viszont világi hívő.

A kongresszusnak, mint önkormányzatnak hatásköre az önkormányzat fenntartásáról való gondoskodás, az érsek-metropolita és közegeinek megválasztása, az alsóbb szintek szabályzatainak megerősítése, a papság javadalmazásának felügyellete, az iskolaügy szervezése és irányítása, a nemzeti egyházi javak gondozása, a fegyelmi szabályzatok alkotása és végül a zárdák alapításának engedélyezése. A kongresszus hatásköre nem terjed ki a dogmatikai, hittanítási, szertartási és liturgikus ügyekre, valamint a belső egyházi és vallási fegyelemre. (Ezek a püspökökből álló zsinat feladatai.)

A nemzeti egyházi kongresszus a saját kebelében kongresszusi választmányt állít fel, amely 9 tagból áll. Elnöke a metropolita patriarcha, választott tagja egy püspök, két egyházi és öt világi kongresszusi küldött. A választmány a kongresszus két ülészaka között a legfelsőbb önkormányzati végrehajtó szerv.

A görögkeleti román egyház alkotmánya szerint „143. §. a metropólia több egyházmegyének kánoni kötelékkel való egyesülete, az egyházi intézmények és közös érdekek egységének fenntartására, és élén a metropolitával képezi a metropóliai egyháztartományt”.⁹⁹ A metropólia önkormányzati szervei a nemzeti egyházi kongresszus (vagy metropóliai zsinat), a metropóliai konzisztórium és végül a püspöki zsinat. A nemzeti egyházi kongresszus funkciója azonos a szerbekével. Ennek összesen 90 tagja van, 30 egyházi és 60 világi, és minden egyházmegye 10 + 20 követet küld. (Ezek a nagyszebeni érsekség, az aradi és a karánsebesi püspökség.) Az érsek-metropolitát választó kongresszusnak viszont

97 I. m. 296.: 1. §.

98 Szemecz E.: i. m. 46.: 1. §.

99 I. m. 38.

120 tagja van, ebből 60 a nagyszebeni érsekség küldöttje, 30-30 a két püspökségé. A metropolita megválasztása után a királyi megerősítést követően kerül beiktatásra.

A metropoliai konzisztórium „az egész egyháztartománynak legfőbb igazgatói és igazságszolgáltatási közege”.¹⁰⁰ Ennek tagjai az elnöklő metropolita és a két megyéspüspök. Három tanácsot képeznek: a szorosan vett egyházi tanácsba a hivatalból tagok (a püspökök) mellett hat ülnököt a papi rendből, míg az iskolai, illetve gondnoki tanácsba mellettük 2 egyházi + 4 világi ülnököt választanak. (Feladatuk metropoliai szinten azonos az alacsonyabb szinteknél ismertetettel.)

A metropolia püspöki zsinatában „egyházi, lelki, hitelvi és hitágazati ügyek tárgyaltnak”.¹⁰¹ Elnöke a metropolita, tagja a két megyéspüspök. Az ortodox egyházak autonómiájában tehát egyértelműen elkülönítik az egyéb ügyektől a hittani-hitéleti kérdéseket, azokba nincs beleszólásuk a világi híveknek vagy az ő részvételükkel szerveződő önkormányzatoknak.

D) A protestáns egyházak országos (önkormányzati és egyházi) szervezete.

Az unitárius egyházban az alapfokú eklézsiák keblbi hatósága, majd a középszintű egyházkörök után az országos szervezet az egyetlen püspökség. Ennek kormányzati szervezete két részből áll: az egyházi rendből kikerülő „hivatalnokból”, úgymint a püspök, a főjegyző és a főszónok; illetve a világi rendből a főgondnok, az összes hatósági testületek, ti. az egyházi főtanács és az egyházi képviselő tanács.

A püspököt a felszentelt papok közül az egyházi főtanács választja, akinek fő kötelessége az eklézsiák vizitálása és a tapasztalt bajok, hiányosságok orvoslása. A főjegyzőt is a főtanács választja a papok közül, aki lényegében a püspök helyettese, ám nem automatikusan utódja. A főszónokot hasonlóképpen választják, ő biztosítja az egyházi fegyelmet. A főgondnok tiszte nincs sem egyházi, sem világi hivatalhoz kötve, a főtanács választja, s feladata a vagyoni ügyek gondozása.

A testületek közül az egyházi főtanács a fontosabb. Elnöke a püspök és a főgondnok. Tagjai az egyházi tanácsosok, akiket a főtanács szabadon választ egyháziak és világiak közül. A testület demokratikus jellegét mutatja, hogy „sem egyházi, sem világi hivatal nem jogosít senkit arra, hogy hivatalánál fogva egyházi tanácsos legyen”.¹⁰² (Számuk sincs meghatározva!) A főtanács minden ügyben illetékes, ami az unitáriusok közösségét, az egyházkormányzást, az iskolákat, a vagyont, az alapítványokat érinti. A főtanács választja a püspököt, a főgondnokot, a főjegyzőt és a többi tisztségviselőt, az iskolák igazgatóit, tanárait.

Az egyházi képviselő tanács székhelye Kolozsvár, elnöke a püspök, társelnöke a főgondnok. Tagjai a Kolozsvárott lakó egyházi tanácsosok. Ez tölti be a fő-

100 I. m. 42.: 158. §.

101 I. m. 43.: 171. §.

102 Az unitárius egyház i. m. III. 161.: 21. §.

papi szék funkcióját, így a válóperekben javaslatot tesz a világi főhatóságnak, s végül közvetlen érintkezésben van a főkormánysszékkal.

A református és az evangélikus egyházak országos egyházkerületi és önkormányzati szervezete ennél jóval összetettebb.

Az egyházkerületek összessége alkotja a magyarországi református egyházat, amelynek „törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a zsinat”.¹⁰³ A zsinatnak összesen 116 tagja van, akik részint hivataluknál fogva tagok, részint választott képviselők. Hivatalból tagok az egyházkerületek püspökei (5 fő), a négy magyarországi kerület főgondnoka és az erdélyi egyházkerület hivatalban idősebb főgondnoka (5 fő). Választott képviselő az egyházkerületek gyülekezetei által az egyházalkotmányban megszabott arányok szerint küldött 96 tag, akik azonban csak 24. évüket betöltött, gimnáziumot végzett felnőtt férfiak lehetnek. A választás a gyülekezetek presbitériumainak a joga, és a megválasztottaknak felerészben az egyháziak, felerészben a világiak közül kell kikerülniük. A további 10 tagot a tanintézetek választják akár egyháziak, akár világiak közül, a választás 10 évre szól. A zsinat összetételénél tehát az 50-50%-os a klerikus és laikus arány, míg az ortodoxoknál ez egyharmad-kétharmad volt. A zsinatot rendszeresen tízévenként kellett összehívni. A zsinaton párhuzamos elnöklés van, a lelkesítő elnököt a püspökök, a világi elnököt az egyházkerületi főgondnokok közül választják.

A zsinat legfőbb joga az egyházi törvényhozás, amely kiterjed az egyház tanaira, az egyházalkotmányra, az egyházkerületek határainak, az istentiszteletek alakjának és rendjének szabályozására, az ünnepek megállapítására, az egyházfegyelemre, a lelkészképzésre, az egyházi közoktatásra, az egyházi közteherviselésre, az egyházi törvénykezés és bírászkodás szabályozására, végül a házasságügyre. A fentiekre vonatkozó törvényalkotás mellett a zsinat „örkődik az egyház jogai és önkormányzata, más felekezetekhez való jogviszonyai felett, valahányszor szükségesnek tartja, ezek tárgyában a kormányhoz, az országgyűléshez vagy a koronás apostoli magyar királyhoz fölterjesztést tesz”.¹⁰⁴

Két zsinati ülés között a református egyetemes konvent „az egyházat egyetemesen érdeklő ügyek elintézésére hivatott testület”, tehát ez a legfőbb egyházi kormányzati szerv.¹⁰⁵ Összesen 38 tagból áll, akik közül hivataluknál fogva tagok a püspökök és a főgondnokok (Erdélyből az idősebb), 28-an pedig az egyházkerületek által, felerészben az egyháziak, felerészben a világiak közül három évre választott küldöttek. A konvent székhelye Budapest, ebben is kettős elnöklés van: a hivatali idejére idősebb püspök, illetve a hivatali idejét tekintve idősebb főgondnok. (Ezeket ekkor még nem választották, a választást a Horthy-korszakban tartott zsinat vezeti be.)

Az egyetemes konvent hatás- és jogköre a hitéleti, liturgikus és belső egyházi ügyeket kivéve kiterjed mindazon területekre, amelyekkel kapcsolatban a zsi-

103 *Szemecz E.*: i. m. 123.: 64. §.

104 I. m. 126.: 86. §., 2. a), b).

105 I. m. 121.: 52. §.

nat a jogalkotást gyakorolja. A konventnek évente legalább egyszer ülést kellett tartania.

Az evangélikus egyház országos szervezete és önkormányzata számos ponton eltér a reformátusokétól. Náluk az egyházkerületeknek az egyházi kormányzat, közigazgatás és rendtartás végett létesült legfőbb hatóságát egyházegyetemnek nevezik. Az egyházegyetem három legfontosabb testülete, illetve intézménye az egyetemes közgyűlés, az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő és a zsinat.

Az egyetemes közgyűlés az evangélikus egyházegyetemnek, mint legfőbb önkormányzati testületének a képviseleti és kormányzó hatósága. Az egyetemes közgyűlésnek vannak hivatalból részt vevő, illetve választott tagjai. Hivatalánál fogva az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, aki az elnök, és a hivatalra nézve legidősebb püspök, mint egyenjogú társelnök, továbbá az egyházegyetem legfőbb tisztségviselői. Ugyancsak hivatalból tagok az egyházkerületek elnökei (püspökei és főfelügyelői). A választott tagokat az egyházkerületek küldik, és két-két tagot választanak a főgimnáziumok.

A közgyűlés igen széles, részletekbe menően szabályozott, az egyház életének minden területére kiterjedő hatáskörrel rendelkezik, kivéve a zsinatra tartozó egyházi törvényhozást. Fontos feladata volt az egyetemes felügyelő évi jelentésének tárgyalása, az iskolai és vagyonkezelési kormányzat végzése, de hatásköre kiterjedt „az evangéliumi tan tisztasága” feletti őrködésre éppúgy, mint az egyházon belüli valláserkölcsei élet ápolására.¹⁰⁶ A zsinat által alkotott törvényeket végrehajtja vagy azok végrehajtásáról gondoskodik. Az egyetemes közgyűlés évente legalább egy alkalommal ülésezik.

Az evangélikus egyház jellegéből – abban a világi hatalom egykori érvényesüléséből is – következőleg annak élén egy világi hívő áll. „156. §. Az egyetemes egyház egyházi és iskolai felügyelője kormányozza és képviseli az ágost. hitv. evang. egyházat.”¹⁰⁷ Az egyetemes felügyelőt levélbeni közvetlen szavazással az egyházközségek és tanintézetek életfogytiglanra választják. A megválasztottat a közgyűlés esketi fel, és annak tartozik évenkénti beszámolóval. Hivatalát a királyi megerősítés után foglalja el.

A magyarországi evangélikus egyház „törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a zsinat”,¹⁰⁸ és azt az egyetemes felügyelő hívja össze. Hivatalból tagjai az egyetemes felügyelő, a püspökök és főfelügyelők. Választás útján az egyházmegyék küldöttjei, annak függvényében, hogy az egyházmegyében hány rendes lelkészi állomást tartanak fenn, továbbá a főiskolák egy-egy, a középiskolák két-két és az elemi népiskolák egyházkerületenként egy-egy küldöttje. Az egyházmegyék küldöttjeinek felerészben a lelkészek, felerészben a világiak közül kell kikerülniük. Zsinatot szükség szerint hívhat össze az egyetemes felügyelő.

106 I. m. 75–78.: 150. §. b). Az egyetemes közgyűlésről a 145–155. §-ok szólnak, annak hatásköréről a 150. §. a)–z), majd aa)–ff) pontok.

107 I. m. 78.

108 I. m. 79.: 166. §.

A zsinati törvényhozás azokra a területekre terjed ki, amiket a reformátusoknál már említettünk. Bár a lelkeszi-világi arány a választottaknál itt is 50-50%, de az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő jogosítványai révén a világi elem nagyobb befolyással bír, mint a klerikus. (Az egyetemes gyűlésben és a zsinatban a lelkesz-elnöki tisztet betöltő püspök szerepe a két háború között növekedett, majd 1948 után gyakorlatilag kizárólagos lett a formálissá váló egyetemes felügyelői funkció mellett.)

Néhány általános következtetés

Az egyházi autonómiák bonyolult rendszerének áttekintése után megállapíthatjuk, hogy az autonómiai részvétel előfeltétele volt az egyháztagság, a felekezethez való tartozás. Az adott felekezetet pedig az állampolgár nem szabadon választja, hanem abba beleszületik, a keresztség vagy a beavatás révén teljes jogú tagjává válik. Bár a felnőttkorban lehetséges vallásváltoztatás e téren már kínált alternatívát, azonban ez csak relatív volt, hiszen az egyik felekezeti, egyházi kötelékből került át a „szabadon választottba”. A felekezetenkívüliség jogilag 1895-től lehetséges volt, ám ezzel csak elenyésző számú állampolgár élt.¹⁰⁹ (Ennek okait kereshetjük a felekezetenkívüliekkel szembeni hivatalos negatív diszkriminációban éppúgy, mint a társadalom tradicionális vallási kötődéseinek továbbélésében.) Ettől függetlenül az is megállapítható, hogy az egyházi autonómiák átfogták a lakosság egészét, azokból a hívő csak akkor került kirekesztésre, ha olyan cselekményt követett el, ami egyébként is beleütközött egyházának és vallásának törvényeibe és hitelveibe, tágabb értelemben a keresztény erkölcsökbe. Az autonómia-tagság tehát nem önként választott állapot volt, hanem a felekezethez való tartozás következménye. Ebből adódott az önkormányzati részvétel másik feltételének, az egyház (felekezet) fenntartásához való anyagi hozzájárulásnak a kényszere. Az adott, államilag is jóváhagyott szabályzatokban előírt ilyen kötelesek teljesítésének elmaradása az illetőre nemcsak mint egyháztagra, hanem mint állampolgárra nézve is negatív diszkriminációval járt.

Ezen túlmenően a fentebb tárgyalt önkormányzati szabályzatokban a katolikus Státust, a baptistákét és az izraelitákét kivéve – *expressis verbis* – szerepel az államhatalom, a hatósági közegek igénybevételének jogossága az egyházi törvények, az egyházi és/vagy önkormányzati vezető testületek határozatai végrehajtásánál. A román ortodox szabályzat szerint „az ellenszegülés rendkívüli eseteiben mindazonáltal a rend fenntartására a világi hatalom is igénybe vehető”.¹¹⁰

109 Az 1895. évi XLIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában 1896. jan. 18-án kiadott 56/1896. VKM. eln. sz. rendelet a közigazgatási hatóságok köteleességévé tette a felekezethez nem tartozók név, lakhely és foglalkozás szerinti folyamatos nyilvántartását, és a kilépésről készült jegyzőkönyvek alapján készített összesítést fel kellett terjeszteni a minisztériumnak. Ld. Magyarországi Rendeletek Tára, 1896. i. m. 1–27.

110 *Szemecz E.*: i. m. 12.: preambulum VII.

Az evangélikus egyházalkotmány 5–8. §-ai konkretizálják is, hogy ez az állami közreműködés mikor vehető igénybe. Abból indulnak ki, hogy „amennyiben az egyházi testületek saját hatáskörükben hozott rendszabályaikat, határozataikat és ítéleteiket, önhatóságukkal nem fogantatosíthatnák, miután az egyház önkormányzata, intézményei és törvényei az állam oltalma alatt állanak, jogosítva vannak azok végrehajtása végett az állam közigazgatási hatóságainak segélyét és eljárását igénybe venni”.¹¹¹ (Az igénybevétel leginkább az egyháztagok anyagi szolgáltatásainak, az egyházi adónak a behajtásánál merült fel.) A református egyházalkotmány 4–6. §-ai szinte szó szerint ugyanígy fogalmazták meg a hatósági közreműködés jogalapját és lehetőségeit.¹¹² A hatóságok igénybevétele az állam és az egyházak közötti koordinációs viszonyból következik. Az állam és hatóságai a törvények által biztosított jogalapon kívül nem avatkozhatnak önhatalmúlag, saját kezdeményezésükre az egyházak önkormányzatába. Erre csak az egyházak jogállása és saját alkotmánya ad jogalapot és azok konkrét igényei szerint van lehetőség a beavatkozás megvalósulására.

Végző soron az egyházak önkormányzatai az egész társadalom szilárd hitéleti és vallásérvényesítő alapokon nyugvó, valamint az állami egyházjog és az egyházi törvények érvényesítésével folyamatosan működő, legátfogóbb civil szerveződései voltak.

JENŐ GERGELY

THE SELF-GOVERNING BODIES OF THE RELIGIOUS DENOMINATIONS DURING THE ERA OF DUALISM (1867–1918)

(A COMPARATIVE ANALYSIS)

The self-governing bodies of the religious denominations are time-honoured institutions of Hungarian civil society. They embrace a substantial part of the population and are based on specific religious convictions and philosophical positions. Apart from dogma, all aspects of the life of a denomination are influenced by its self-governing body. This includes the structure and operation of the denomination, its liturgical acts, economic issues, and common tasks (education, social work, culture and science), as well as its relations with other religious denominations and with the state.

In Hungary, the self-governing bodies of religious denominations have a history going back to the Reformation, but such bodies became fully functional only in the nineteenth century. The necessary legal framework was provided in three stages. The legal status of the Catholic Church as state church was abandoned, but there was no separation of – or division between – church and state. The halfway solution – the co-ordination system – both permitted and required the religious denominations to operate self-governing bodies. The so-called established Christian denominations – the Catholic, Lutheran, Reformed (Calvinist), Greek Catholic, and Unitarian churches – as well as legally recognised denominations (initially only the Baptists), were permitted to establish self-governing bodies at national level.

111 I. m. 53–54.

112 I. m. 108–109.

The canons of the Catholic Church and the exercise of royal patronage impeded the establishment of a Catholic self-governing body – an organ that would have included laymen. Thus, it was only in the Diocese of Transylvania (which was not subject to royal patronage, as Transylvania was an autonomous principality) that a Catholic self-governing body was established. It became known as the “Transylvanian Roman Catholic Status”. The Lutheran, Reformed (Calvinist), and Unitarian churches, on the other hand, were founded upon the self-governing principle, and so they immediately began exercising the rights of autonomy under state supervision and with the equal participation of laymen. In the Orthodox (or Greek Catholic) episcopal church, the ecclesiastical organisation and the self-governing body formed two separate but intertwined structures. Within the self-governing body, laymen constituted a majority of two-thirds vis-à-vis the clerics. The self-governing bodies of the Serbian Orthodox Church and the Romanian Orthodox Church were important instruments for the realisation of national and cultural autonomy. The religious organisation of the Jewish denomination represented a concomitance of self-supporting religious communities, each of which enjoyed full autonomy. Their higher organisations functioned as administrative fora, facilitating communication between the dicasters of the state and the various religious communities.

The self-governing bodies assisted the religious denominations in furthering their interests and provided the means for them to do so. The rules and regulations of the self-governing bodies (also known as church constitutions) were drafted and adopted by the competent fora of the denominations. The head of state or responsible government ministry then endorsed them, so that in principle they could be applied/enforced by means of the state. Due to the “co-ordinated relationship” – a Hungarian peculiarity – the system of autonomy also ensured co-operation between the state and the religious denominations. Exceptions were, however, the legally non-recognised (merely tolerated) religious denominations. Such denominations could operate as associations. Thus, in their case, a full separation of church (denomination) and state was upheld.

The self-governing bodies of the Christian and Jewish denominations functioned without hindrance during the pre-Communist era. However, after the declared separation of church and state in 1949, the established religious denominations were rendered fully subordinate to the state; their self-governing bodies became mere formalities.